

, Hindi

---

meghadUtaM sa njIvinyA sametam

मेघदूतं सञ्जिविन्या समेतम्

Document Information

Text title : Meghadutam with Sanjivini Commentary

File name : meghadUtamsavyAkhyA.itx

Category : major_works

Location : doc_z_misc_major_works

Proofread by : Mandar Mali

Latest update : June 20, 2024

Send corrections to : sanskrit at cheerful dot c om

This text is prepared by volunteers and is to be used for personal study and research. The file is not to be copied or reposted without permission, for promotion of any website or individuals or for commercial purpose.

Please help to maintain respect for volunteer spirit.

Please note that proofreading is done using Devanagari version and other language/scripts are generated using **sanscript**.

June 20, 2024

sanskritdocuments.org

मेघदूतं सञ्जुविन्या समेतम्

पूर्वमेघः

मातापितृभ्यां जगतो नमो वामार्धजानये ।

सद्यो दक्षिणदृक्पातसङ्कुचद्गामदृष्टये ॥

अन्तरायतिमिरोपशान्तये शान्तपावनमचिन्त्यवैभवम् ।

तं नरं वपुषि कुञ्जरं मुपे मन्मथे किमपि तुन्दिलं मडः ॥

शरणं करवाणि कामदं ते यरणं वाणि यरायरोपजुव्यम् ।

करुणामसृणुः कटाक्षपातैः कुरु मामम्भ कृतार्थसार्थवाढम् ॥

छान्वययमुपेनैव सर्वं व्याख्यायते मया ।

नामूलं विष्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥

“आशीर्नमस्त्रिधा वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुपमम्” इति शास्त्रात्काव्यादौ वस्तुनिर्देशात्कथां प्रस्तौति -

कश्चिद्विद्वान्ताविरडगुरुणा स्वाधिकारात्प्रमत्तः

शापेनास्तङ्गमितमडिमा वर्षभोग्येण भर्तुः ।

यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु

स्निग्धश्छायातरुषु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु ॥ १ ॥

कश्चिदिति ॥ स्वाधिकारात्स्वनिर्देशोऽत्रमत्तोऽनवहितः ॥ “प्रमादोऽनवधानता” इत्यमरः ।

“जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसङ्ख्यानम्” इत्यपादानत्वम् । तस्मात्पञ्चमी ॥ अतश्चेवापराधाद्धेतोः ।

कान्ताविरडेण गुरुणा दृढरेण । दृढरेणेत्यर्थः ॥ “गुरुस्तु गीष्पतौ श्रेष्ठे गुरौ पितरि दृढरं” इति शब्दाण्वि ॥

वर्षभोग्येण संवत्सरभोग्येण ॥ “कावाध्वनोरत्यन्तसंयोगे” इति द्वितीया । “अत्यन्तसंयोगे य” इति समासः ।

“कुमति य” इति एत्वम् । भर्तुः स्वामिनः शापेन । अस्तङ्गमितो मडिमा सामर्थ्यं यस्य सोऽस्तङ्गमितमडिमा

॥ अस्तमिते मकारान्तमव्ययम् । तस्य “द्वितीया-” इति योगविभागात्समासः । कश्चिदनिर्दिष्टनामा यक्षो

देवयोनिविशेषः ॥ “विधाधराप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः । पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः”

इत्यमरः ॥ जनकतनयायाः सीतायाः स्नानरवगाढनैः पुण्यानि पवित्राण्युदकानि येषु तेषु । पावनेष्वित्यर्थः ॥

छायामधानास्तरवश्छायातरवः ॥ शाकपार्थिवादित्वात्समासः ॥ स्निग्धाः सान्द्राश्छायातरवो नमरुवृक्षा येषु

तेषु । वसतियोग्येष्वित्यर्थः ॥ “स्निग्धं तु मसृणो सान्द्रं” इति । “छायावृक्षो नमरुः स्यात्” इति य शब्दाण्वि

॥ रामगिरेश्चित्रकूटस्याश्रमेषु वसतिम् ॥ “वडिवस्यर्तिव्यश्च” इत्यौष्णादिको । अतिप्रत्ययः ॥ यडे कृतवान्
॥ अत्र रसो विप्रलम्भाप्यः शूङ्गारः । तत्राप्युन्मादावस्था । अतयेवैकत्रानवस्थानं सूयितमाश्रमेष्विति
भङ्गुवयनेन ॥ सीतां प्रति रामस्य ङनुमत्सन्देशं मनसि निधाय मेघसन्देशं कविः कृतवानित्याहुः ॥ अत्र काव्ये
सर्वत्र मन्दाकान्तावृत्तम् । तदुक्तम्-“मन्दाकान्ता जलधिषडगैर्भूर् नतौताद्गुरुयेत्” इति ॥

तस्मिन्नद्रौ कतिचिदभलाविप्रयुक्तः स कामी

नीत्वा मासाढनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः ।

आषाढस्य प्रथमदिवसे मेघमाश्विष्टसानुं

वप्रकीडापरिणतगजप्रेक्षाणीयं ददर्श ॥ २ ॥

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्नद्रौ चित्रकूटाद्रौ । अभलाविप्रयुक्तः कान्ताविरडी । ङनकस्य वलयः कटकम् ॥ “कटकं
वलयोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः ॥ तस्य भ्रंशेन पातेन रिक्तः शून्यः प्रकोष्ठः कूर्परदधः प्रदेशो यस्य स तथोक्तः ॥
“कक्षान्तरे प्रकोष्ठः स्यात्प्रकोष्ठः कूर्परदधः” इति शाश्वतः ॥ विरडङ्गुः भातृश इत्यर्थः । कामी कामुकः स यक्षः ।
कतिचिन्मासान् । अष्टौ मासानित्यर्थः । “शेषान्मासान्गमय यतुरः” इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ नीत्वा यापयित्वा
। आषाढानक्षत्रेण युक्ता पौर्णमास्याषाढी ॥ “नक्षत्रेण युक्तः कालः” इत्यण् । “टिड्ढाणञ्” इत्यादिना
डीप् ॥ साषाढ्यस्मिन्पौर्णमासीत्याषाढो मासः ॥ “सांस्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायाम्” इत्यण् ॥ तस्य
प्रथमदिवसे आश्विष्टसानुमाकान्तकूटम् । वप्रकीडा उत्प्रातकेलयः ॥ “उत्प्रातकेलिः क्रीडाधैर्वमक्रीडा निगद्यते”
इति शब्दार्थे ॥ तासु परिणतस्तिर्यग्दन्तप्रडारः ॥ “तिर्यग्दन्तप्रडारस्तु गजः परिणतो मतः” इति उवायुधः
॥ स यासौ गजश्च तमिव प्रेक्षाणीयं दर्शनीयं मेघं ददर्श ॥ गजप्रेक्षाणीयमित्यत्रेवलोपालुभोपमा ॥ केचित्
“आषाढस्य मथमदिवसे” इत्यत्र प्रत्यासन्नेनभसि” इति वक्ष्यमाण नभोमासस्य प्रत्यासस्य “प्रशमदिवसे”
इति पाठं कल्पयन्ति तदसङ्गतम् । प्रथमातिरेके कारणाभावात् नभोमासस्य प्रत्यासत्त्यर्थमित्युक्तमिति चेत् ।
प्रत्यासत्तिमात्रस्य मासप्रत्यासत्त्यैव प्रथमदिवसस्याप्युपपत्तेः । अत्यन्तप्रत्यासत्तेरुपयोगाभावेनाविवक्षितत्वात्
। विवक्षितत्वे वा स्वपक्षेऽपि प्रथमदिवसातिक्रमेण मेघदर्शनं कल्पनायां प्रमाणाभावेन तदसम्भवात् ।
प्रत्युतास्मत्पक्ष एव कुशल सन्देशस्य भाव्यनर्थप्रतीकारार्थस्य पुरतयेवानुमानमुक्तं भवतीत्युपयोग सिद्धिः ॥
ननुभक्तस्य नायं विवेक इति चेत् । उन्मत्तस्य नानर्थस्य प्रतीकारार्थं प्रवृत्तिरपीति सन्देश एव मा भूत् ॥ तथा
य काव्यारम्भ एवाप्रसिद्धः स्यादित्वडो मूलच्छेदी पाण्डित्यप्रकर्षः । कथं तर्हि “शापान्तो” मे भुजगशयनादुत्थिते
शाङ्गापार्श्वौ” इत्यादिना भगवत्प्रबोधावधिकस्य शापस्य मासयतुष्टयावशिष्टस्योक्तिः । दशदिवसाधिक्यादिति
येत्सपक्षेऽपि कथं सा विंशतिदिवसैः न्यूनत्वादिति सन्तोष्यम् । तस्मादीषद्वैषम्यमविवक्षितमिति सुब्रूकं
“प्रथमदिवसे” इति ॥

तस्य स्थित्वा कथमपि पुरः कौतुकाधानलेतो-

रन्तर्भाष्यश्चिरमनुयरो राजराजस्य दध्यौ ।

मेघालोके भवति सुप्तिनोऽप्यन्यथावृत्ति येतः

कण्ठाश्लेषप्राणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे ॥ ३ ॥

“તસ્યેતિ ॥ રાજાનો યક્ષાઃ ॥ “રાજા પ્રભૌ નૃપે ચન્દ્રે યક્ષે ક્ષત્રિયશક્રયોઃ” ઇતિ વિશ્વઃ ॥ રાણાં રાજા રાજરાજઃ કુબેરઃ ॥ “રાજરાજો ધનાધિપઃ” ઇત્યમરઃ । “રાજાહ સખિભ્યષ્ટય્” ઇતિ ટચ્ચત્રયઃ ॥ તસ્યાનુચરો યક્ષઃ । અન્તર્બાષ્પો ધીરોદાત્તવાદન્તઃ સ્તમ્ભિતાશ્ચઃ સન્ । કૌતુકાધાનહેતોરભિલાષોત્યાદકારણસ્ય ॥ “કૌતુકં ચાભિલાષેસ્યાદુત્સવે નર્મહર્ષયોઃ” ઇતિ વિશ્વઃ ॥ તસ્ય મેઘસ્ય પુરોડગ્રે કથમપિ । ગરીયસા પ્રયત્નેનેત્યર્થઃ ॥ “જ્ઞાન હેતુવિવક્ષાયામખ્યાદિ કથમવ્યયમ્ । કથમાદિ તથાપ્યન્તઃ / ચત્રગૌરવબાઢ્યોઃ” ઇત્યુજ્જવલઃ ॥ સ્થિત્વા ચિરં દધ્યૌ ચિન્તયામાસ ॥ “ચ્યૈ ચિન્તયામ્” ઇતિ ધાતોર્લિટ્ ॥ મનોવિકારોપશમનપર્યન્તમિતિ શેષઃ ॥ વિકારહેતુમાહમેઘાલોક ઇતિ ॥ મેઘાલોકે મેઘદર્શને સતિ સુખ્નિનોડપિ પ્રિયાદિજનસડ્ગતસ્યાપિ ચેતશ્ચિત્તમન્યથાભૂતા વૃત્તિવ્યાપારો યસ્ય તદન્યથાવૃત્તિ ભવતિ । વિદ્વતિમાપદત ઇત્યર્થઃ કણ્ઠાશ્લેષપ્રણયિનિ કણ્ઠાલિડ્ગનાર્થિનિ જને । દૂરે સંસ્થા સ્થિતિર્યસ્ય તસ્મિન્દૂરસંસ્થે સતિ કિં પુનઃ । વિરહિણઃ કિમુત વક્તવ્યમિત્યર્થઃ । વિરહિણાં મેઘસન્દર્શનમુદ્દીપનં ભવતીતિ ભાવઃ ॥ અર્થાન્તરન્યાસોડલક્ષારઃ । તદુક્તં દર્શિડના - “જ્ઞેયઃ સોડર્થાન્તરન્યાસો વસ્તુ પ્રસ્તુત્ય કિડ્યન । તત્સાધનસમર્થસ્ય ન્યાસો યોડન્યસ્ય વસ્તુનઃ” ઇતિ ॥ અથ સમાહિતાન્તઃકરણઃ સર્કિં કૃતવાનિત્યત આહ-

પ્રત્યાસન્ને નભસિ દયિતાજીવિતાલમ્બનાર્થાં

જીમૂતેન સ્વકુશલમર્થાં હારથિષ્યન્પ્રવૃત્તિમ્ ।

સ પ્રત્યગ્રૈઃ કુટજકુસુમૈઃ કલ્પિતાર્થાય તસ્મૈ

પ્રીતઃ પ્રીતિપ્રમુખવચનં સ્વાગતં વ્યાજહાર ॥ ૪ ॥

પ્રત્યાસન્ન ઇતિ ॥ સ યક્ષઃ । યશ્ચિરં દધ્યૌ સ ઇત્યર્થઃ । નભસિ શ્રાવણે “નમઃ । શ્રાવણો નભાઃ” ઇત્યમરઃ ॥ પ્રત્યાસન્ને આષાઢસ્થાનન્તરં સન્નિકૃષ્ટે । પ્રાપ્તે સતીત્યર્થઃ । દયિતાજીવિતાલમ્બનાર્થાં સન્ । વર્ષાકાલસ્ય વિરહદુઃખજનકત્વાત્ “ઉત્પન્નનર્થ પ્રતીકારાદનર્થોત્પત્તિપ્રતિબન્ધ એવ વરમ્” ઇતિ ન્યાયેન પ્રાગેવ પ્રિયાપ્રાણધારણોપાયં ચિકીર્ષુરિત્યર્થઃ । જીવનસ્યોદકસ્ય મૂતઃ પટબન્ધો વસ્ત્રબન્ધો જીમૂતઃ ॥ પૃષ્ઠોદરાદિત્વાત્સાધુઃ । “મૂતઃ સ્યાત્પટબન્ધેડપિ” ઇતિ રુદ્રઃ ॥ તેન જીમૂતેન જલધરેણ પ્રયોજ્યેન સ્વકુશલમર્થાં સ્વક્ષેમપ્રદાનાં પ્રવૃત્તિં વાર્તામ્ ॥ “વાર્તા પ્રવૃત્તિર્વૃત્તાન્તઃ” ઇત્યમરઃ ॥ હારથિષ્યન્પ્રાપથિષ્યન્ લટ્ શેષે ચ ઇતિ ચકારાઢ્ઠિયાર્થક્રિયોપપદાલૃટ્પ્રત્યયઃ । જીવનાર્થ કર્મ જીવનપ્રદેનૈવ કર્તવ્યમિતિ ભાવ ॥ “ઋકોરન્યતરસ્યામ્” ઇતિ કર્મસંજ્ઞાયા વિકલ્પાત્ । પક્ષે કર્તરિ તૃતીયા ॥ પ્રત્યગ્રૈરભિનવૈઃ કુટજકુસુમૈર્ગિરિમલ્લિકાભિઃ ॥ “કુટજો ગિરિમલ્લિકા” ઇતિ હવાયુધઃ ॥ કલ્પિતાર્થાય કલ્પિતોડનુષ્ઠિતઃ પૂજાવિધિર્યસ્મૈ તસ્મૈ ॥ “મૂલ્યે પૂજાવિધાવર્ધઃ” ઇત્યમરઃ ॥ તસ્મૈ જીમૂતાય ॥ “ક્રિયાગ્રહણમપિ કર્તવ્યમ્” ઇતિ સમ્પ્રદાનત્વાચ્ચતુર્થા ॥ પ્રીતિપ્રમુખાનિ પ્રીતિપૂર્વકાણિ વચનાનિ યસ્મિન્કર્મણિ તત્પ્રીતિપ્રમુખવચનં યથા તથા । શોભનમાગતં સ્વાગતં સ્વાગતવચનં પ્રીતઃ સન્વ્યાજહાર । કુશલાગમનં પપ્રચ્છેત્યર્થઃ ॥ નાથેન ત્વન્ પ્રત્યાસન્ને મનસિ” ઇતિ સાધીયાન્નાઠઃ કલ્પિતઃ । પ્રત્યાસન્ને પ્રકૃતિમાપન્ને સતીત્યર્થઃ । યસ્તુ તેનૈવ પૂર્વપાઠવિરોધઃ પ્રદર્શિતઃ સોડસ્માભિઃ “આષાઢસ્ય પ્રથમદિવસે” ઇત્યેતત્પાઠવિકલ્પ સમાધાનેનૈવ સમાધાય પરિહૃતઃ ॥ નનુ ચેતન સાધ્યમર્થ કથમચેતનેન કારયિતું પ્રવૃત્ત ઇત્યપેક્ષાયાં કવિઃ સમાધત્તે-

ધૂમજ્યોતિઃસલિલમરુતાં સન્નિપાતઃ ક્વ મેઘઃ

सन्देशार्थाः क्व पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः ।

धृत्यौत्सुक्यादपरिगाणयन्गुह्यकस्तं यथाये

कामार्ता ङि प्रकृतिःकृपाणाश्चेतनायेतनेषु ॥ ५ ॥

धूमेति ॥ धूमश्च ज्योतिश्च सविलं य मरुद्वायुश्च तेषां सन्निपातः सङ्घातो मेघः क्व । अयेतनत्वात्सन्देशानर्हं
 धृत्यर्थः । पटुकरणैः समर्थेन्द्रियैः ॥ “करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि धृत्यमरः ॥ प्राणिभिश्चेतनैः ॥
 “प्राणी तु येतनो जन्मी” धृत्यमरः ॥ प्रापणीयाः प्रापयितव्याः । सन्दिश्यन्त इति सन्देशास्त अेवार्थाः क्व ।
 धृत्येवमौत्सुक्यादिष्टार्थाद्युक्तत्वात् ॥ “धृष्टार्थाद्युक्त उत्सुकः” धृत्यमरः ॥ सम्प्रदानत्वात्कुशलप्रश्नेनाभिमुष्पीयकारित्यर्थः
 । अपरिगाणयन्नविचारयन्गुह्यको यक्षस्तं मेघं यथाये यायितवान् ॥ “यायू याञ्ज्यायाम्” ॥
 तथाङि । कामार्ता मदानुराश्चेतनाश्चेतनाश्च तेषु विषये प्रकृतिःकृपाणाः स्वभावदीनाः । कामान्धानां
 युक्तायुक्तविवेकशून्यत्वाद्येतनयाञ्ज्या न विरुध्यत धृत्यर्थः ॥ अत्र मेघसन्देश योर्विदुषयोर्घटनाद्विषमालङ्कारः ।
 तदुक्तं - “विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिर्त्रानर्थस्य वा भवेत् । विदुषघटना यासौ; विषमालङ्कृतिस्त्रिधा” ॥ धृति । सा
 यार्थान्तरन्यासानु प्राणिता तत्समर्थकत्वेनैव यतुर्थपादे तस्योपन्यासात् ॥

सम्प्रति याचनाप्रकारमाह-

जातं वंशे भुवनविहिते पुष्करावर्तकानां

जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोनः ।

तेनार्थित्वं त्वयि विधिवशाद्दूरबन्धुर्गतोऽहं

याञ्ज्या मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ॥ ६ ॥

जातमिति ॥ हे मेघ त्वां भुवनेषु विहिते भुवनविहिते ॥ “निष्ठा” इति भूतार्थे क्तः । “मतिबुद्धि-” इत्यादिना
 वर्तमानार्थत्वेऽपि “क्तस्य य वर्तमाने” इति भुवनशब्दस्य षष्ठयन्ततानियमात्समासो न स्यात् ॥ “तेन य
 पूजयाम्” इति निषेधात् ॥ पुष्कराश्चावर्तकाश्च डेचिन्मेघानां श्रेष्ठास्तेषां वंशे जातम् । मडाकुलप्रसूतमित्यर्थः
 । कामरूपमिच्छाधीनविग्रहम् । दूर्गादिसञ्चारक्षममित्यर्थः । मघोन इन्द्रस्य प्रकृतिपुरुषं प्रधानपुरुषं
 जानामि । तेन मडाकुलप्रसूतत्वादिगुणयोगित्वेन हेतुना विधिवशाद्दैवायत्तत्वात् ॥ “विधिर्विधाने दैवे य”
 धृत्यमरः ॥ वशमापत्ते ॥ वशमिच्छाप्रभुत्वयोः” इति विश्वः ॥ दूरे बन्धुर्यस्य स दूरबन्धुर्वियुक्तभार्योऽहं
 त्वय्यर्थित्वं गतः ॥ ननु याचकस्य याञ्ज्यायां याञ्ज्यागुणोत्कर्षः कुत्रोपयुज्यत इत्याशङ्क्य दैवाद्याञ्ज्या भङ्गेऽपि
 लाघवदोवाभावा अेवोपयोग इत्याह-याञ्जेति । तथाङि । अधिगुणेऽधिकगुणे पुंसि विषये याञ्ज्या मोघा
 निष्कलापि वरभीषत्प्रियम् । दातुर्गुणाढ्यत्वात्प्रियत्वं याञ्ज्या वैकल्यादोषत्प्रियत्वमिति भावः ॥ अधमे निर्गुणे
 याञ्ज्या लब्धकामापि सङ्कलापि न वरम् । इषत्प्रियमपि न भवतीत्यर्थः ॥ “दैवाद्भूते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्विबं
 मनाकिप्रये धृत्यमरः ॥ अर्थान्तरन्यासानुप्राणितः प्रेयोऽलङ्कारः । तदुक्तं दण्डिना-प्रेयः प्रियतराभ्यान्म” इति
 ॥ अेत दाधे पादत्रये यतुर्थपादस्थेनार्थान्तरन्यासेनोपज्जवितमिति सुव्यक्तमेतत् ॥

सन्तमानां त्वमसि शरणं तत्पयोद प्रियायाः

सन्देश मे उर धनपतिकोधविशेषितस्य ।

ગન્તવ્યા તે વસતિરલકા નામ યક્ષેશ્વરાણાં

બાહ્યોદ્યાનસ્થિતહરશિરશ્ચન્દ્રિકા ધૌતહર્મ્યા ॥ ૭ ॥

સન્તમાનામિતિ ॥ હે પયોદ, ત્વં સન્તમાનામાતપેન વા પ્રવાસવિરહેણ વા સઙ્ગવરિતાનામ્ ॥ “સન્તાપઃ સઙ્ગવરઃ સમૌ” ઇત્યમરઃ ॥ શરણં પયોદામેનાતપભિન્નાનાં મોષિતાનાં સ્વસ્થાનપ્રેરણયા ચ રક્ષકોડસિ ॥ “શરણં ગૃહરક્ષિત્રોઃ” ઇત્યમરઃ ॥ તત્તસ્માત્કારણાદ્ધનપતેઃ કુબેરસ્ય ક્રોધેન વિશ્લેષિતસ્ય પ્રિયયા વિયોજિતસ્ય મે મમ સન્દેશં વાર્તા પ્રિયાયા હર । પ્રિયાં પ્રતિ નયેત્યર્થઃ । સમ્બન્ધસામાન્યે ષષ્ઠી ॥ સન્દેશહરણેનાવયોઃ સન્તાપં નુદેત્યર્થઃ । કુત્ર સ્થાને સા સ્થિતા તત્સ્થાનસ્ય વા કિં વ્યાવર્તકં તત્રાહ -ગન્તવ્યેતિ ॥ બહિર્ભવં બાહ્યમ્ ॥ “બહિર્દેવ પગ્ચજનેભ્યશ્ચ” ઇતિ યજ્ ॥ બાહ્ય ઉદ્યાને સ્થિતસ્ય હરસ્ય શિરસિ યા ચન્દ્રિકા તયા ધૌતાનિ નિર્મલાનિ હર્મ્યાણિ ધનિકભવનાનિ યસ્યાં સા તથોક્તા ॥ “હર્મ્યાદિ ધનિનાં વાસઃ” ઇત્યમરઃ ॥ અનેન વ્યાવર્તકમુક્તમ્ ॥ અલકા નામાલકેતિ પ્રસિદ્ધા યક્ષેશ્વરાણાં વસતિઃ સ્થાનં તે તવ ગન્તવ્યા । ત્વયા ગન્તવ્યેત્યર્થઃ ॥ “કૃત્યાનાં કર્તરિ વા” ઇતિ ષષ્ઠી ॥

મદર્થ પ્રસ્થિતસ્ય તે પથિકાડુગનાજનાશ્વાસમમાનુષડ્ગિડં

કૃલમિત્યાહ-

ત્વામારૂઢે પવનપદવીમુદ્ગૃહીતાલકાન્તાઃ

પ્રેક્ષિષ્યન્તે પથિકવનિતાઃ પ્રત્યયાદાશ્ચસન્ત્યઃ ।

કઃ સન્નદ્યે વિરહવિધુરાં ત્વચ્યુપેક્ષેત જાયાં

ન સ્યાદન્યોડપ્યહમિવ જનો યઃ પરાધીનવૃત્તિઃ ॥ ૮ ॥

ત્વામિતિ ॥ પવનપદવીમાકાશમારૂઢે ત્વામ્ । પન્થાનં ગચ્છન્તિ તે પથિકાઃ ॥ “પથઃ ષ્કન્” ઇતિ ષ્કન્પ્રત્યયઃ ॥ તેષાં વનિતાઃ પ્રોષિતભર્તૃકાઃ । પ્રત્યયાત્પ્રિયાગમનવિશ્વાસાત્ ॥ “પ્રત્યયોડધીનશપથજ્ઞાનવિશ્વાસહેતુષુ” ઇત્યમરઃ ॥ આશ્ચ્યન્ત્યો વિશ્વસિતાઃ ॥ શ્વસિઘાતોઃ શત્રન્તાત્ “ઉગિતશ્ચ” ઇતિ ડીપ્ । તથોદ્ગૃહીતાલકાન્તા દૃષ્ટિપ્રસારાર્થમુન્નમય ધૃતાલકાગ્રાઃ સત્યઃ પ્રેક્ષિષ્યન્તે । અત્યુત્કલ્પઠવયા દ્રક્ષ્યન્તીત્યર્થઃ ॥ મદાગમનેન પથિકાઃ કથમાગમિષ્યન્તીત્યત્રાહ -તથાહિ । ત્વયિ સન્નદ્યે વ્યાપૃતે સતિવિરહેણ વિધુરાં વિવશાં જાયાં ક ઉપેક્ષેત । ન કોડપીત્યર્થઃ । અન્યોડપિ મદ્યતિરિક્તોડપિ યો જનોડહમિવ પરાધીનવૃત્તિઃ પરાયત્તજીવનકો ન સ્યાત્ । સ્વતન્તસ્તુ ન કોડપ્યુપેક્ષેતેતિ ભાવઃ ॥ અત્રાર્થાન્તરન્યાસોડલક્ષારઃ । તદુક્તમ્-‘કાર્યકારણસામાન્યવિશેષાણાં પરસ્પરમ્ । સમર્થનં યત્ર સોડર્થાન્તરગ્યાસ ઉદાહૃતઃ ॥ “ઇતિ લક્ષણાત્ ॥

નિમિત્તાન્યપિ તે શુભાનિ દૃશ્યન્ત ઇત્યાહ-

મન્દં મન્દં નુદતિ પવનશ્ચાનુકૂલો યથા ત્વાં

વામશ્ચાયં નદતિ મધુરં ચાતકસ્તે સગન્ધઃ ।

ગર્ભાધાનક્ષણપરિચયાત્રૂનમાબદ્ધમાલાઃ

સેવિષ્યન્તે નયનસુભગં ખે ભવન્તં બલાકાઃ ॥ ૯ ॥

મન્દ મન્દમિતિ ॥ અનુકૂલઃ પવનો વાયુસ્ત્વાં મન્દ મન્દમ્ । અતિમન્દમિત્યર્થઃ ॥ અન્ન કથચ્ચિદ્વીપ્સાયામેવઃ
દ્વિરુક્તિર્નિર્વાહ્યા । “પ્રકારે ગુણવચનસ્ય” ઇત્યેતદાશ્રયણે તુ કર્મધારયવદ્ભાવે સુબ્લુકિ મન્દમન્દમિતિ સ્યાત્
। તદેવાહ વામનઃ-“મન્દમન્દમિત્યન્ન પ્રકારાર્થે દ્વિર્ભાવ ઇતિ । યથા સદૃશમ્ । ભાવિક્કલાનુરૂપમિત્યર્થઃ ॥ “યથા ।
સાદૃશ્યયોગ્યત્વવીપ્સાસ્વર્થાનતિક્રમે” ઇતિ યાદવઃ ॥ નુદતિ પ્રેરયતિ । અયં સગન્ધઃ સર્ગવઃ । સમ્બન્ધીતિ કે ચિત્
॥ ગન્ધો ગન્ધક આમોદે લેશે સમ્બન્ધગર્વયોઃ” ઇત્યુભયત્રાપિ વિશ્વઃ ॥ તે તવ વામો વામભાગસ્યઃ ॥ “વામસ્તુ
વક્રે રમ્યે સ્યાત્સવ્યે વામગતેડપિ ચ” ઇતિ શબ્દાર્ણવે ॥ ચાતકઃ પક્ષિવિશેષશ્ચ મધુરં શ્રાવ્યં નદતિ વ્યાહરતિઃ ॥ ઇદં
નિમિત્તદ્વયં વર્તતે વર્તિષ્યતે ચાપરં નિમિત્તમિત્યાહગર્ભેતિ ॥ ગર્ભઃ કુક્ષિસ્થો જન્તુઃ ॥ ગર્ભોડપકારકે હ્યગ્રૌ સુખે
પનસકણ્ટકે । કુક્ષૌ કુક્ષિસ્થજન્તૌ ચ” ઇતિ યાદવઃ ॥ તસ્યાધાનમુત્પાદનં તદેવ ક્ષણ ઉત્સવઃ । સુખ હેતુત્વાદિતિ
ભાવઃ ॥ “નિર્વ્યાપાર સ્થિતૌ કાલવિશેષોત્સવયોઃ ક્ષણઃ” ઇત્યમરઃ ॥ તસ્મિન્પરિચયાદભ્યાસાદ્દેતોઃ ખે વ્યોમ્નિ
। આબદ્ધમાલાઃ ॥ ગર્ભાધાનસુખાર્થં ત્વત્સમીપે બદ્ધપડ્ક્રતયઃ ય ઇત્યર્થઃ ॥ ઉક્તં ય કર્ણેદયે-ગર્ભબલાકા
દ્યદેતેડભયોગાન્નાકે નિબદ્ધાવલયઃ સમન્તાત્” ઇતિ ॥ બલકા બલાકાડ્ગના નયનસુભગં દૃષ્ટિપ્રિયં ભવન્તં નૂનં સત્યં
સેવિષ્યન્તે ॥ અનુકૂલમારુતચાતકશબ્દિતબલાકાદર્શનાનાં શુભસૂચકત્વં શકુનશાસ્ત્રે દૃષ્ટં તદ્વિસ્તરભયાન્નાલેખિ
॥

ન ચ તસ્યા નાશાદ્વ્રતસ્ખલનાદ્વા નિરર્થકસ્ત્વત્પ્રયાસ ઇત્યાહ-

તાં ચાવશ્યં દિવસગણના તત્પરારામેકપત્ની-

મવ્યાપન્નામવિહતગતિર્દ્રક્ષસિ ભ્રાતૃજાયામ્ ।

આશાબન્ધઃ કુસુમસદૃશં પ્રાયશો હ્યડ્ગનાનાં

સઘેપતિ પ્રણયિ હૃદયં વિપ્રયોગે રુણહ્નિ ॥ ૧૦ ॥

તાં ચેતિ ॥ હે મેઘ, દિવસાનામવશિષ્ટદિનાનાં ગણનાયાં સડ્ગ્ખ્યાને તત્પરારામાસક્તામ્ ॥ “તત્પરે પ્રતિતાસક્તૌ”
ઇત્યમરઃ ॥ અતએવાવ્યાપન્નામમૃતામ્ । શાપાવસાને મદામનમત્યાશયા જીવન્તીમિત્યર્થઃ । એકઃ પતિર્થસ્યાઃ
સૈકપત્ની તામ્ । પતિવ્રતામિત્યર્થઃ ॥ “નિત્યં સપત્ન્યાદિષુ” ઇતિ ડીપ્ નકારશ્ચ ॥ ભ્રાતુર્મે જાયાં ભ્રાતૃજાયામ્
। માતૃર્વન્નિઃશકુદર્શનીયામિત્યાશયઃ । તાં મત્પ્રિયામવિહતગતિરવિચ્છિન્નગતિઃ સન્નવશ્યં દ્રક્ષસિ ચાલોકચિથ્ચસિ
એવ ॥ તથાહિ । આશાતિતૃષ્ણા ॥ “આશા દિગતિતૃષ્ણયોઃ” ઇતિ યાદવઃ ॥ બધ્યતેડનેનેતિ બન્ધો બન્ધનમ્ ।
વૃન્તમિતિ યાવત્ । આશૈવ બન્ધ આશાબન્ધઃ કર્તા ॥ પ્રણયિ પ્રેમયુક્તમત એવ કુસુમસદૃશમ્ । સુકુમારમિત્યર્થઃ
। અત એવ વિપ્રયોગે વિરહે સઘેપાતિ સઘોભ્રંશનશીલમડ્ગનાનાં હૃદયં જીવિતમ્ ॥ “હૃદયં જીવિતે ચિત્તે
વક્ષસ્યાકૃતયોઃ” ઇતિ શબ્દાર્ણવે ॥ પ્રાયશઃ પ્રાયેણ રુણહ્નિ પ્રતિબદ્ધાતિ ॥ અર્થાન્તરન્યાસઃ ॥

સમ્પ્રતિ સહાય સમ્પત્તિશ્ચાસ્તીત્યાહ-

કર્તું ચચ્ચ પ્રભવતિ મહીમુચ્છિલન્ધામવન્ધ્યાં

તચ્છૃત્વા તે શ્રવણસુભગં ગર્જિતં માનસોત્કાઃ ।

આ કૈલાસાબ્દિસાકસલયચ્છેદપાથેયવન્તઃ

સમ્પત્યન્તે નભસિ ભવતો રાજહંસાઃ સહાયાઃ ॥ ૧૧ ॥

કર્તુમિતિ ॥ યદ્ ગર્જિતં કર્તૃમહીમુચ્છિલન્નામુદ્ભૂતકન્દલિકામ્ ॥ કન્દલ્યાં ચ શિલીન્ના સ્યાત્” ઇતિશબ્દાર્થવિ
 ॥ અત એવાવન્ધ્યાં સફલાં કર્તુ પ્રભવતિ શક્નોતિ । શિલીન્નાણાં ભાવિસસ્યસમ્પત્તિસૂચકત્વાદિતિ ભાવઃ ।
 તદુક્તં નિમિત્તનિદાને - “કાલાભયોગાદુદિતાઃ શિલીન્નાઃ સમ્પન્ન સસ્યાં કથયન્તિ ધાત્રીમ્” ઇતિ ॥ તચ્છૃણણસુભગં
 શ્રોત્રસુખમ્ । લોકસ્યેતિ શેષઃ । તે તવ ગર્જિતં શ્રુત્વા માનસોઠ્ઠા માનસે સરસ્યુન્મનસઃ । ઉત્સુકા ઇતિ યાવત્
 ॥ “ઉલ્લ ઉન્મનાઃ ઇતિ નિપાતનાત્સાધુ ॥ કાલાન્તરે માનસસ્ય હિમદુષ્ટત્વાહિમસ્ય ચ હંસાનાં રોગહેતુત્વાદન્યત્ર
 ગતા હંસાઃ પુનર્વર્ષાસુ માનસમેવ ગચ્છન્તીતિ પ્રસિદ્ધિઃ ॥ બિસકિસલયાનાં મૂણાલાગ્રાણાં છેદૈઃ શકલૈઃ પાથેયવન્તઃ
 । પથિ સાધુ પાથેયં પથિ ભોજ્યમ્ ॥ “પથ્યતિથિવસતિસ્વપતેર્દગ્” ॥ તદ્દન્તઃ । મૂણાલકન્દશકલસમ્બલવન્ત
 ઇત્યર્થઃ । રાજહંસા હંસવિશેષાઃ ॥ “રાજહંસાસ્તુ તે ચગ્ચુ ચરણૈર્ લોહિતૈઃસિતાઃ” ઇત્યમરઃ ॥ નભસિ વ્યોમ્નિ
 ભવતસ્તવ । આકૈલાસાકૈલાસપર્યન્તમ્ ॥ પદદ્વયં ચૈતત્ ॥ સહાયાઃ સયાત્રાઃ “સહાયસ્તુ સયાત્રઃ સ્યાત્” ઇતિ
 શબ્દાર્થવિ ॥ સમ્પત્યન્તે ભવિષ્યન્તિ ॥

આપૃચ્છસ્વ પ્રિયસખમમું તુડ્ગમાલિડ્ગય શૈલં

વન્દૈઃ પુંસાં રઘુપતિપદૈરહ્લિતં મેખલાસુ ।

કાલે કાલે ભવતિ ભવતો યસ્ય સંયોગમેત્ય

સ્નેહવ્યક્તિશ્ચિરવિરહજં મુગ્ધતો બાષ્પમુષ્ણમ્ ॥ ૧૨ ॥

આપૃચ્છસ્વેતિ । પ્રિયં સખાયં પ્રિયસખમ્ ॥ “રાજાહઃસભિભ્યષ્ટ્ય” ઇતિ ટ્ય્ સમાસાન્તઃ ॥ તુડ્ગમુન્નતં
 પુંસાં વન્દૈર્નરારાધનીચૈ રઘુપતિપદૈ રામપાદન્યાસૈર્મેખલાસુ કટકેષુ ॥ “અથ મેખલા । શ્રોણિસ્થાનેઽદ્વિકટકે
 કટિબન્ધેભબન્ધને” ઇતિ યાદવઃ ॥ અહ્લિતં ચિહ્નિતમ્ । ઇત્યં સડ્ગભિત્વાન્મહત્વાત્પવિત્રત્વાચ્ચ સમ્ભાવનાર્હમ્
 । અમું શૈલં ચિત્રકૂટાદ્રિમાલિડ્ગન્યાપૃચ્છસ્વ સાધો યામીત્યામન્ત્રણેન સભાજય ॥ “આમન્ત્રણસભાજને ।
 આપૃચ્છન્નમ્” ઇત્યમરઃ ॥ “આડિ નુપ્રચ્છયોરુપસડ્ગ્ધ્યાનમ્” ઇત્યાત્મનેપદમ્ ॥ સખિત્વં નિર્વાહયતિ -કાલ ઇતિ
 ॥ કાલે કાલે પ્રતિપ્રાવૃટ્કાલમ્ । સુહૃત્સમાગમનકાલશ્ચ કાલશબ્દેનોચ્યતે । વીપ્સાયાં દ્વિરુક્તિઃ ॥ ભવતઃ સંયોગં
 સમ્પર્કમેત્ય ચિરવિરહજમુષ્ણં બાષ્પમૂષ્માણં નેત્રજલં ચ ॥ “બાષ્પો નેત્રજલોષ્માણોઃ” ઇતિ વિશ્વઃ ॥ મુગ્ધતો યસ્ય
 શૈલસ્યઃ સ્નેહવ્યક્તિઃ પ્રેમાવિભાવો ભવતિ । સ્નિગ્ધાનાં હિ ચિરવિર હસડ્ગગતાનાં બાષ્પપાતો ભવતીતિ ભાવઃ ॥
 સમ્પ્રતિ તસ્ય માર્ગ કથયતિ-

માર્ગ તાવચ્છણુ કથયતસ્વત્પ્રયાણાનુરૂપં,

સન્દેશં મે તદનુ જલદ શ્રોષ્યસિ શ્રોત્રપેયમ્ ।

પિન્નઃ પિન્નઃ શિખરિષુ પદં ન્યસ્ય ગન્તાસિ યત્ર

ક્ષીણઃ ક્ષીણઃ પરિલઘુ પયઃ સ્રોતસાં ચોપભુજ્ય ॥ ૧૩ ॥

માર્ગમિતિ ॥ હે જલદ, તાવદિદાનીં કથયતઃ । મત્ત ઇતિ શેષઃ । ત્વત્પ્રયાણસ્થાનુરૂપમનુકૂલં માર્ગમધ્વાનમ્
 ॥ “માર્ગો મૃગપદે માસિ સૌમ્યર્થે ડન્વેષણેઽધ્વનિ” ઇતિ યાદવઃ । શ્ૃણુ । તદનુ માર્ગશ્રવણાનન્તરં
 શ્રોત્રાભ્યાં પેય પાનાર્હમ્ । અતિતૃષ્ણયા શ્રોતવ્યમિત્યર્થઃ ॥ પેયગ્રહણાત્સન્દેશસ્યામૃતસામ્યં ગમ્યતે
 ॥ મે સન્દેશં વાચિકમ્ ॥ “સન્દેશવાગ્વાચિકં સ્યાત્” ઇત્યમરઃ ॥ શ્રોષ્યસિ । યત્ર માર્ગે પિન્નઃ

भिन्नोऽभीक्ष्णं क्षीणबलः सन् ॥ “नित्यवीप्सयोः” इति नित्यार्थे द्विर्भावः ॥ शिपरिषु पर्वतेषु पदं
न्यस्य निक्षिप्य । पुनर्बललाभार्थं क्वचिद्विश्रम्येत्यर्थः । क्षीणः क्षीणोऽभीक्ष्णं कृशाङ्गः सन् । अत्रापि
कृदन्तत्वात्पूर्ववद्विरुक्तिः ॥ ओतसां परिलघु गुरुत्वदोषरहितम् । उपलास्फालनभेदितत्वात्पथ्यमित्यर्थः ।
तथा य वागभटः उपलास्फालनक्षेपविच्छेदैः भेदितोऽकाः । डिमवन्मलयोद्भूताः पथ्या नद्यो भवन्त्यमूः ॥ “इति
॥ पयः पानीयमुपभुज्य शरीरपोषणार्थमभ्यवहृत्य य गन्तासि गमिष्यसि ॥ गमेर्लुट् ॥

अद्रेः शङ्खं उरति पवनः किंस्विदित्युन्मुभीमि-

दृष्टोत्साडश्चकितयकितं मुग्धसिद्धाङ्गनाभिः ।

स्थानादस्मात्सरसनियुलादुत्पतोऽऽमुषः भं

दिङ्गागानां पथि परिडर-स्थूलडस्तावलेपान् ॥ १४ ॥

अद्रेरिति ॥ पवनो वायुरद्रेश्चित्रकूटस्य शङ्खं उरति

किंस्वित् ॥ किंस्विच्छब्दो विकल्पवितर्कादिषु पठितः ॥

इति शङ्खोन्मुभीमिरुन्नतमुभीमिः ॥ “स्वाङ्गाभ्योपसर्जनादसंयोगोपघात्” इति ङीष् । मुग्धाभिर्भूढाभिः
“मुग्धः सुन्दरभूढयोः” इत्यमरः । सिद्धानां देवयोनि विशेषाणामङ्गनाभिश्चकितयकितं यकितप्रकारं यथा तथा
॥ “प्रकारे गुणवचनस्य” इति द्विर्भावः । दृष्टोत्साडो दृष्टोद्योगः सन् सरसा आर्द्रा नियुलाः स्थलवेतसा
यस्मिंस्तस्मात् ॥ “वानीरे कविभेदे स्थानियुलः स्थलवेतसे” इति शब्दाएवि ॥ अस्मात्स्थानादाश्रमात्पथि
नभोमार्गे दिङ्गागानां दिङ्गजानां स्थूला ये उस्ताः करास्तेषामवलेपानाक्षेपान्परिडरन् । “उस्तो नक्षत्रभेदे
स्थाडरे भकरयोरपि” इति । “अवलेपस्तु गर्वे स्यात्क्षेपणो दूषणोऽपि य” इति य विश्वः ॥ उदऽमुषः
सन् । अलकाया उदीच्यत्वादित्याशयः ॥ भमाकाशमुत्पतोद्गच्छ ॥ अत्रेदमप्यर्थान्तरं ध्वनयति - रसिको
नियुलो नाम मडाकविः कालिदासस्य सडाध्यायः परापादितानां कालिदासमभ्यदूषणानां परिडर्यं यस्मिन्स्थाने
तस्मात्स्थानादुदऽमुषो निर्दोषत्वाद्गुन्नतमुषःसन्पथि सारस्वतमार्गे दिङ्गागानाम् ॥ पूजायां अडुवचनम् ॥
दिङ्नागाचार्यस्य कालिदासप्रतिपक्षस्य उस्तावलेपान्-उस्तविन्यासपूर्वकाणि दूषणानि परिडरन् ॥ “अवलेपस्तु
गर्वे स्यात्क्षेपणो दूषणोऽपि य” इति विश्वः ॥ अद्रेरद्विकल्पस्य विनागाचार्यस्य शङ्खं प्राधान्यम् ॥ “शङ्खं
प्राधान्यसान्वोश्च” इत्यमरः ॥ उरति किंस्विदिति उेतुना सिद्धैः सारस्वतसिद्धैर्मडाकविरङ्गनाभिश्च दृष्टोत्साडः
सन्भमुत्पतोश्चैर्भवेति स्वप्नभन्धमात्मानं वा प्रति कवेरुक्तिरिति ॥ “संसर्गतो दोषगुणा भवन्तीत्येतन्मृषा येन
जलाशयेऽपि । स्थित्वानुकूलं नियुलश्चलन्तमात्मानमारक्षति सिन्धुवेगात् ॥ “इत्ये तश्चलोकनिर्माणात्तस्य
कनिञ्चुल संज्ञेत्याहुः ॥

रत्नश्यायाव्यतिकर एव प्रेक्ष्यमेतत्पुरस्ता-

द्रुमीकात्रात्प्रभवति धनुःप्राणमाप्राणस्य ।

येन श्यामं वपुरतितरां कान्तिमापत्स्यते ते

अर्द्धोव स्फुरितरुचिना गोपवेषस्य विषणोः ॥ १५ ॥

રત્નેતિ ॥ રત્નચાયાનાં પદ્મરાગાદિમણિપ્રભાણાં વ્યતિકરો મિશ્રણમિવ પ્રેક્ષ્યં દર્શનીયમાખાણ્ડલસ્યેન્દ્રસ્યૈતદ્દનુઃખાણ્ડમ્
 ॥ એતદિતિ હસ્તેન નિર્દેશો વિવક્ષિતઃ । પુરસ્તાદગ્રે વલ્મીકાગ્રાદ્રામલૂરવિવરાત્ ॥ “વામલૂરશ્ચ નાકુશ્ચ વલ્મીકં
 પુન્નપુંસકમ્” ઇત્યમરઃ ॥ પ્રભવત્યાવિર્ભવતિ । યેન ધનુઃખાણ્ડેન તે તવ શ્યામં વપુઃ । સ્ફુરિતરુચિનોજ્વલ કાન્તિના
 બર્હોણ પિચ્છેન ॥ “પિચ્છબર્હો નપુંસકે” ઇત્યમરઃ ॥ ગોપવેષસ્ય વિષ્ણોર્ગોપાલસ્ય કૃષ્ણસ્ય શ્યામં વપુરિવ ।
 અતિતરં કાન્તિ શોભામાપત્યથતે પ્રાપ્સ્યતે ॥

ત્વચ્ચાયત્તં કૃષિક્કલમિતિ ભૂવિલાસાનભિઙ્ગૈઃ

પ્રીતિસ્નિગ્ધૈર્જનપદવધૂલોચનૈઃ પીયમાનઃ ।

સઘઃ સીરોત્કષણસુરભિ ક્ષેત્રમારુહ્ય માલં

કિઞ્ચિત્પશ્ચાદ્વ્રજ લઘુગતિર્ભૂય એવોત્તરેણ ॥ ૧૬ ॥

ત્વચીતિ ॥ કૃષેર્હલકર્મણઃ ફલ સસ્યં ત્વચિ ॥ અધિકરણવિવક્ષાયાં સામમી ॥ આયત્તમધીનમ્ ॥ અધીનો
 વિદ્મ આયત્તઃ” ઇત્યમરઃ ॥ ઇતિ હેતોઃ પ્રીત્યા સ્નિગ્ધૈઃ । અકૃત્રિમપ્રેમાર્દૈરિત્યર્થઃ । ભૂવિલાસાનાં ભૂવિકા
 રાણામનભિઙ્ગૈઃ । પામરત્વાદિતિ શેષઃ । જનપદવધૂનાં પલ્લીયોષિતાં લોચનૈઃ પીયમાનઃ સાદરં વીક્ષ્યમાણઃ સન્
 । માલં માલાખ્યં ક્ષેત્રં શૈલપ્રાયમુન્નતસ્થલમ્ ॥ “માલમુન્નતભૂતલમ્” ઇત્યુત્પલમાલાયામ્ ॥ સઘસ્તત્કાલમેવ
 સીરૈર્હલૈરુત્કષણેન કર્ષણેન સુરભિ દ્રાણતર્પણં યથા તથારુહ્ય ॥ તન્નાભિવ્રુષ્યેત્યર્થઃ ॥ “સુરભિદર્ષણતર્પણઃ”
 ઇત્યમરઃ ॥ કિઞ્ચિત્પશ્ચાલ્લઘુગતિસ્તત્ર નિર્વૃષ્ટ્વાત્ક્ષિપ્રગમનઃ સન્ “લઘુ ક્ષિપ્રતરં દ્રુતમ્” ઇત્યમરઃ ॥ ભૂયઃ
 પુનરચ્યુત્તરેણૌવોત્તરમાર્ગૌણૌવ વ્રજ ગચ્છ ॥ તૃતીયાવિધાને “પ્રકૃત્યાદિભ્ય ઉપસઙ્ખ્યાનમ્” ઇતિ તૃતીયા ॥ યથા
 કશ્ચિદ્ભુવલ્લભઃ પતિઃ કુન્નચિત્ક્ષેત્રે કલત્રે ગૂઢં વિહૃત્ય ॥ “ક્ષેત્રં શરીરેકેદારે સિદ્ધસ્થાન કલત્રયોઃ” ઇતિ વિશ્વઃ ॥
 દાક્ષિણ્યભઙ્ગભયાન્નિચમાર્ગૌણ નિર્ગત્ય પુનઃ સર્વાધ્યક્ષ ઇવ સગ્ચરતિ તદ્દદિતિ ધ્વનિઃ ॥

ત્વામાસારપ્રશમિતવનોપપ્લવં સાધુ મૂર્ખાં

વક્ષ્યત્યધ્વશ્રમપરિગતં સાનુમાનામ્નકૂટઃ ।

ન ક્ષુદ્રોઽપિ પ્રથમસુકૃતાપેક્ષયા સંશ્રયાય

પ્રાપ્તે મિત્રે ભવતિ વિમુખઃ કિં પુનર્યસ્તથોચ્ચૈઃ ॥ ૧૭ ॥

ત્વામિતિ ॥ આમ્નાશ્ચૂતાઃ કૂટેષુ શિખરેષુ યસ્ય સ આમ્નકૂટો નામ સાનુમાન્યર્વતઃ ॥ “આમ્નશ્ચૂતો રસાલોઽ સૌ”
 ઇતિ । “કૂટોઽસ્ત્રી શિખરે શ્ુઙ્ગમ્” ઇતિ ચામરઃ ॥ આસારો ધારાવૃષ્ટિઃ ॥ “ધારાસમ્પાત આસારઃ” ઇત્યમરઃ
 ॥ તેન પ્રશમિતો વનોપપ્લવો દાવાગ્નિર્ચેન તમ્ । કૃતોપકારમિત્યર્થઃ । અધ્વ શ્રમેણ પરિગતં વ્યાસં ત્વાં સાધુ
 સમ્યક્ મૂર્ખાં વક્ષ્યતિ વોઢા ॥ અહેર્વૃત્ ॥ તથાહિ । ક્ષુદ્રઃ કૃપણોઽપિ ॥ “ક્ષુદ્રો દરિદ્રે કૃપણે નૃશંસે” ઇતિ યાદવઃ
 ॥ સંશ્રયાણાય મિત્રે સુહૃદિ ॥ “અથઃ મિત્રં સાખાઃ સુહૃત્” ઇત્યમરઃ ॥ પ્રાપ્ત આગતે સતિ । પ્રથમ સુકૃતાપેક્ષયા
 પૂર્વોપકારપર્યાલોચનયા વિમુખો ન ભવતિ । યસ્તથાતેન પ્રકારેગાચ્ચૈરુન્નતઃ સ આમ્નકૂટઃ કિં પુનર્વિમુખો ન ભવતીતિ
 કિમ્ વક્ત્વમિત્યર્થઃ ॥ એતેન પ્રથમાવસથે સૌખ્યલાભાતે કાર્યસિદ્ધિરસ્તીતિ સૂચિતમ્ । તદ્દુક્તં નિમિત્તનિદાને
 - “પ્રથમાવસથે યસ્ય સૌખ્યં તસ્યાખિલેઽધ્વનિ । શિવં ભવતિ યાત્રાયામન્યથા ત્વશુભં ધ્રુવમ્” ॥ ઇતિ ।

છન્નોપાન્તઃ પરિણતકલધોતિભિઃ કાનનામ્નૈ-

તસ્યા ઇતિ ॥ હે મેઘ વાન્તવૃષ્ટિરુદ્રીર્ણવર્ષઃ સન્ । કૃતવમનશ્ચ વ્યજયતે । તિક્તૈઃ સુગન્ધિભિસ્તિક્તરસવદ્ભિશ્ચ
 ॥ “તિક્તો રસે સુગન્ધી ચ” ઇતિ વિશ્વઃ ॥ વનગજમદૈર્વાસિતં સુરભિતં ભાવિતં ચ । હિમવદ્વિન્ધ્યમલયા ગજાનાં
 પ્રભવા ઇતિ વિન્ધ્યસ્ય ગજપ્રભવત્વાદિતિ ભાવઃ । જમ્બુકુન્દૈઃ પ્રતિહતરયં પ્રતિબદ્ધવેગમ્ । સુખપેયમિત્યર્થઃ
 । અનેન લઘુત્વં કષાયભાવના ચ વ્યજયતે । તસ્યા રેવાયાસ્તોયમાદાય ગચ્છેર્નજ । હે ધન મેઘ, અન્તઃ
 સારો ભલં ચસ્ય તં ત્વામનિલ આકાશવાયુઃ । શરીરસ્થશ્ચ ગમ્યતે । તુલયિતું ન શક્ચતિ શક્તો ન ભવિષ્યતિ
 । તથાહિ । રિક્તોઽન્તઃ । સારશૂન્યઃ સર્વોઽપિ લઘુર્ભવતિ । પ્રકમ્યો ભવતીત્યર્થઃ । પૂર્ણતા સારવત્તા
 ગૌરવાયાપ્રકમ્યત્વાય ભવતીત્યર્થઃ । અયમત્ર ધ્વનિઃ-આદૌ વમનશોધિતસ્ય પુંસઃ પગ્ચાર્છેષ્મશોષણાય
 લઘુતિક્તકષાયામ્બુપાનાત્લબ્ધબલસ્ય વાતપ્રકમ્પો ન સ્યાદિતિ । યથાહ વાગભટઃ - “કષાયાઃ સ્વાદવોષ્પસ્ય
 વિશુદ્ધૌ શ્લેષ્મણો હિતાઃ । કિમુ તિક્તકષાયાઃવા યે નિસર્ગાત્કઙ્કાપહાઃ ॥ કૃતશુદ્ધેઃ કમાત્પીતપેયાદેઃ પથ્ય ભોજિનઃ
 । વાતાદિભિર્ન બાધા સ્યાદિન્દ્રિયૈરિવ યોગિનઃ ॥ “ઇતિ ॥

નીપં દૃષ્ટા હરિતકપિશં કેશરૈર્ચરૂઢૈ-

રાવિર્ભૂતપ્રથમમુકુલાઃ કન્દલીશ્ચાનુકચ્છમ્ ।

જગ્ધ્વારણ્યેષ્વધિકસુરભિ ગન્ધમાદ્રાય ચોર્વ્યાઃ

સારડ્ગાસ્તે જલલવમુચઃ સૂચયિષ્યન્તિ માર્ગમ્ ॥ ૨૧ ॥

નીપમિતિ ॥ સારડ્ગા મતડ્ગજાઃ કુરડ્ગા ભૂડ્ગા વા ॥ “સારડ્ગશ્ચાતકે ભૂડ્ગે કુરડ્ગે ચ મતડ્ગજે” ઇતિ વિશ્વઃ
 ॥ અર્ધરૂઢૈરકદેશોદ્રતૈઃ કેસરૈઃ કિન્જલકૈર્હરિતં પાલાશવર્ણ કપિશં કૃષ્ણાપીતં ચ ॥ “પાલાશો હરિતો । હરિત્” ઇતિ
 । “શ્યાવઃ સ્યાત્કપિશો ધૂમ્રધૂમલૌ કૃષ્ણલોહિતે” ઇતિ ચામરઃ ॥ શ્યામવર્ણમિતિ યાવત્ ॥ “વર્ણો વર્ણેન ઇતિ
 સમાસઃ ॥ નીપં સ્થલકદમ્બકુસુમમ્ ॥ “અથ સ્થકદમ્બકે । નીપઃ સ્યાત્પુલકે” ઇતિ શબ્દાર્ણવે ॥ દૃષ્ટ્વા સમ્પ્રેક્ષ્ય
 । વિદિત્વેતિ યાવત્ । તથા કચ્છેવનપૂષ્પુકચ્છમ્ ॥ “અવ્યયં વિભક્તિ-” ઇત્યાદિના વિભક્ત્યર્થેઽવ્યયીભાવઃ
 ॥ “જલપાયમનૂપં સ્યાત્પુંસિ કચ્છ સ્વથાવિધઃ” ઇત્યમરઃ ॥ આવિર્ભૂતાઃ પ્રથમાઃ પ્રથમોત્પન્ના મુકુલા યાસાં
 તાઃ કન્દલીર્ભૂમિકદલીઃ ॥ દ્રોણપર્ણી સ્નિગ્ધકન્દા કન્દલી ભૂકદલ્યપિ ઇતિ શબ્દાર્ણવે ॥ જગ્ધ્વા ભક્ષયિત્વા ॥
 “અદો જગ્ધિઃ-” ઇતિ જગ્ધ્યાદેશઃ ॥ અરણ્યેષ્વધિકસુરભિમતિદ્રાણતર્પણં “દગ્ધારણ્યેષુ” ઇતિ પાઠે “દગ્ધમ્”
 ઇત્યધિકવિશેષણમ્ ॥ અર્થવશાત્કન્દલીશ્ચ દૃષ્ટૈવેત્યન્વયો દ્રષ્ટવ્યઃ ॥ ઉર્વ્યા ભૂર્મેર્ગન્ધમાદ્રાય જલલવમુચોઃ મેઘસ્ય
 તે તવ માર્ગં સૂચયિષ્યન્ત્યનુમાપયિષ્યન્તિ । યત્ર યત્ર વૃષ્ટિકાર્યં કન્દલી મુકુલનીપકુસુમાદિકં દૃશ્યતે તત્ર તત્રઃ ત્વયા
 વૃષ્ટમિત્યનુમીયત ઇતિ ભાવઃ ॥

પ્રક્ષિપ્તમપિ વ્યાખ્યાયતે

અમ્ભોભિન્દુગ્રહણચતુરાંશ્ચાતકાન્વીક્ષમાણાઃ

શ્રેણીભૂતાઃ પરિગણનયા નિર્દેશન્તો બલાકાઃ ।

ત્વામાસાધ સ્તનિતસમયે માનયિષ્યન્તિ સિદ્ધાઃ

સૌત્કમ્યાનિ પ્રિયસહચરીસમ્ભ્રમાલિડ્ગિતાનિ ॥

अम्भ एति ॥ अम्भोभिन्दूनां वर्षोदभिन्दूनां ग्रहणैः । “सर्वं सडा पतितमम्बु न यातकस्य छितम्” एति शास्त्राः भूस्यृष्टोदकस्य तेषां रोगलेतुत्वाद्यन्तराल अये स्वीकारे । य तुरांश्चातका-वीक्षमाणाः कौतुकात्पश्यन्तः श्रेणीभूता बह्वपङ्क्तिः ॥ अम्भूततद्भावे स्थिः ॥ बलाका बकपट्टीः परिगणनयैका द्वे तिस्र एति सङ्ख्यानेन निर्दिशन्तो उस्तेन, दर्शयन्तः सिद्धाः स्तनितसमये त्वद्गर्जितकाले सोत्कम्पाः न्युत्कम्पपूर्वकाणि प्रियसङ्घरीणां सम्भ्रमेणालिङ्गिताः साद्य । स्वयं ग्रहणा श्लेषसुभमनुभूयेत्यर्थः ॥ त्वां मानायथ्यन्ति । त्वन्निमित्त्वात्सुभलाभस्येति भावः ॥ २४

उत्पश्यामि द्रुतमपि सधे मत्प्रियार्थं यियासोः

कालक्षेपं ककुभसुरभौ पर्वते पर्वते ते ।

शुक्लापाङ्गैः सजलनयनैः स्वागतीकृत्य डेकाः

प्रत्युधातः कथमपि भवा-गन्तुमाशु व्यवस्येत् ॥ २२ ॥

उत्पश्यामीति ॥ डे सधे मेघ, मत्प्रियार्थं यथा तथा द्रुतं क्षिप्रम् ॥ “लघु क्षिप्रमरं द्रुतम्” एत्यमरः ॥ यियासोर्यातुमिच्छोरपि ॥ यातेः सन्नन्ताद्गुप्रत्ययः ॥ ते तव ककुभैः कुटजकुसुमैः सुरभौ सुगन्धिनि ॥ ककुभः कुञ्जोऽर्जुने” एति शब्दाण्ये ॥ पर्वते पर्वते प्रतिपर्वतम् ॥ वीक्ष्मायां द्विरुक्तिः ॥ कालक्षेपं कालविलम्बम् ॥ “क्षेपो विलम्बे निन्दायाम्” एति विश्वः ॥ उत्पश्याम्युत्प्रेक्षे ॥ विलम्ब डेतुं दर्शयन्नाशुगमनं प्रार्थयते -शुक्लेति ॥ सजलानि सानन्दभाष्याणि नयनानि येषां तैः शुक्लापाङ्गैर्मयूरैः ॥ “मयूरो बर्हिणो बर्हि शुक्लापाङ्गः शिभावलः” एति यादवः ॥ डेकाः स्ववाणीः ॥ डेका वाणी मयूरस्य” एत्यमरः ॥ स्वागतीकृत्य स्वागतवयनीकृत्य प्रत्युधातः प्रत्युद्भवः । मयूरवाणीकृतातिथ्य एत्यर्थः । भवा-कथमपि यथाकथञ्चिदाशु गन्तुं व्यवस्येदुद्युञ्जत ॥ प्रार्थने लिङ् । “शेषे प्रथमः” एति प्रथमपुरुषः । शेषश्चायं भवच्छब्दो युष्मदस्मच्छब्दव्यतिरेकात् ॥ “स्वागतीकृत्य डेकाः” एत्यत्र डेकास्वारोप्यमाणास्य स्वागतवचनस्य प्रकृतप्रत्युद्गमनोपयोगात्परिणामालङ्कारः । तदुक्तमलङ्कार सर्वस्वे - “आरोप्यमाणास्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः” एति ॥

पाण्डुच्छायोपवनवृतयः डेतडैः सूचिभिन्ने-

नीडारम्भैर्गृहवलिभुजाभाकुलग्रामयैत्याः ।

त्वय्यासने परिणतङ्गलश्यामजम्भूवनान्ताः

सम्पत्स्यन्ते कतिपयदिनस्थायिडंसा दशाणां ॥ २३ ॥

पाविति ॥ डे मेघ, त्वय्यासने सन्निडृष्टे सति दशाणां नाम जनपदः सूचिभिन्नेः सूचिषु मुकुलाग्रेषु भिन्नैर्विकसितैः ॥ “डेतडी मुकुलाग्रेषु सूचिः स्यात् एति शब्दाण्ये ॥ डेतडैः डेतडीकुसुमैः पाण्डुच्छाया उरितवर्णा उपवनानां वृतयः कण्टकशाभावरणा येषु ते तथोक्ताः ॥ “प्राकारे वरणः सावः प्राथीरं प्रान्ततो वृतिः” एत्यमरः ॥ तथा गृहवलिभुजा काकादिग्रामपक्षिणां नीडारम्भैः कुलाय निर्माणैः ॥ “कुलायो नीडमस्त्रियाम्” एत्यमरः ॥ चित्याया धमानि यैत्यानि रथ्यावृक्षाः ॥ “यैत्यामायनेन भृद्बन्धे योदशपादये” एति विश्वः ॥ आकुलानि सङ्घीर्णानि ग्रामेषु यैत्यानि येषु ते तथोक्ताः । तथा परिणतैः पङ्कैः डुलैः श्यामानि यानि जम्भूवनानि तैरन्ता रम्याः ॥ “मृताववसिते रम्ये समासावन्तं षष्ठ्यते” एति शब्दाण्ये ॥ तथा कतिपयेष्वेव दिनेषु स्थायिनो डंसा येषु ते तथोक्ता

अवेविधाः सम्पत्स्यन्ते भविष्यन्ति ॥ “पोटायुवतिस्तोक्कतिपय-” इत्यादिना कविपयशब्दस्योत्तरपदत्वेऽपि न तच्छब्दस्योत्तरत्वमस्त्यस्य शास्त्रस्य प्राथिकत्वात् ॥

तेषां दिक्षु प्रथितविदिशा लक्षाणां राजधानीं
गत्वा सधेः कृत्वमविकलं कामुकत्वस्य लब्धा ।
तीरोपान्तस्तनितसुभगं पास्यसि स्वाद्यु यस्मात्
सल्लभङ्गं भुज्मिव पयो वेत्रवत्याश्चलोर्मि ॥ २४ ॥

तेषामिति ॥ दिक्षु प्रथितं प्रसिद्धं विदिशेति लक्षाणां नामधेयं यस्यास्ताम् ॥ “लक्षाणां नाम्नि चिन्डे य” इति विश्वः ॥ तेषां दशाणां नाम्नां सम्बन्धिनीं । धीयन्तेऽस्यामिति धानी ॥ “करणाधिकरणयोश्च” इति ल्युट् ॥ राज्ञां धानी राजधानी ॥ “दृद्योगलक्षाणां षष्ठी समस्यते” इति वक्तव्यात्समासः ॥ तां प्रधाननगरीम् ॥ “प्रधाननगरी राज्ञां राजधानीति कथ्यते” इति शब्दार्णवे ॥ गत्वा प्राप्य सधेः कामुकत्वस्य विलसितायाः ॥ “विलासी कामुकः कामी स्त्रीपरो रतिलम्पटः” इति शब्दार्णवे ॥ अविकलं समग्रं कृतं प्रयोजनं लब्धा लभ्यते । त्वयेति शेषः ॥ कर्मणि लुट् ॥ कुतः । यस्मात्कारणात्स्वादुः मधुरम् । यला उर्मयो यस्य तस्यलोर्मि तरङ्गितं वेत्रवत्या नाम नद्याः पयः सल्लभङ्गं लुक्कुट्टियुक्तम् । दशनपीडयेति भावः । भुज्मिवाधरमिवेत्यर्थः । तीरोपान्ते तटप्रान्ते यन्तस्तनितं गर्जितं तेन सुभगं यथा तथा स्तनितशब्देन भाषितमपि व्यपदिश्यते । “उर्ध्वमुख्यलितकण्ठनासिकं दुङ्कृतं स्वनितमल्पघोषवत्” इति लक्षाणात् ॥ पास्यसि । पिबतेरूट् ॥ “कामिनामधरास्वादः सुरतादतिरिच्यते” इति भावः ॥

नीचैराप्यं गिरिमधिवसेस्तत्र विश्रामहेतो-
स्त्वत्सम्पर्कत्पुलकितमिव प्रौढपुष्पैः कदम्बैः ।
यः पश्यस्त्रीरतिपरिमलोद्गारिभिर्नागराणा-
मुद्गमानि प्रथयति शिलावेशमभिर्यौवनानि ॥ २५ ॥

नीचैरिति ॥ हे मेव, तत्र विदिशासमीपे । विश्रामो विश्रमः भेदापनयः ॥ भावार्थं घञ्प्रत्ययः ॥ तस्य हेतोः । विश्रामार्थमित्यर्थः ॥ “षष्ठी हेतुप्रयोगे” इति षष्ठी ॥ विश्रामेत्यत्र “नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्थानाय मेः” इति पाणिनीये वृद्धिप्रतिषेधेऽपि “विश्रामो वा” इति यन्द्रव्याकरणे विकल्पेन वृद्धिविधानादूपसिद्धिः ॥ प्रौढपुष्पैः प्रबुद्धकुसुमैः कदम्बैर्नीपवृक्षैस्त्वत्सम्पर्कतत्त्व सङ्गात् । पुलका अस्य जाताः पुलकितमिव सञ्जातपुलकमिव स्थितम् ॥ तारकादित्वादित्यप्रत्ययः ॥ नीचैरित्याभ्या यस्य तं नीचैराप्यं गिरिमधिवसेः । गिरौ वसेरित्यर्थः ॥ “उपान्वध्याङ्गसः” इति कर्मत्वम् ॥ यो नीचैर्गिरिः । पश्याः डेयाः स्त्रियः पश्यस्त्रियो वेश्याः ॥ “वारस्त्री गण्डिका वेश्या पश्यस्त्री रुपञ्जविनी” इति शब्दार्णवे ॥ तासां रतिषु यः परिमलो गन्धविशेषः ॥ “विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे” इत्यमरः । तमुद्गिरन्त्याविष्कुर्वन्तीति तथोक्तानि तैः । शिलावेशमभिः कन्दरैर्नागराणां पौराणामुद्गमान्युल्कटानि यौवनानि प्रथयति प्रकटयति ॥ उल्कटयौवनाः क्वचिदनुरक्ता वाराङ्गना विश्रमभविडाराका इक्षिण्यो मात्रादिभयान्निशेषिसमये कञ्चन विविक्तं देशमाश्रित्य रमन्ते । तस्यात्र बहुलमस्तीति प्रसिद्धिः ॥ अत्रोद्गारशब्दो गौणार्थत्वात् जगुप्सावलः । प्रत्युत काव्यस्यातिशोभाकर अवे ।

तदुक्तं दृष्टिना - “निष्ठयूतोद्गीर्णवान्ताद्वि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् । अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाढते ॥
“धृति ॥

विश्रान्तः सन्प्रज वननदीतीरजातानि सिञ्च-

नुधानानां नवजलकण्ठैर्यूथिकाजालकानि ।

गाण्डस्वेदापनयनरुजाकलान्तकण्ठोत्पलानां

छायादानात्क्षणापरिचितः पुष्पलावीमुभानाम् ॥ २६ ॥

विश्रान्त धृति ॥ विश्रान्तः संस्तत्र नीर्यैर्गिरौ विनीताध्वश्रमः सन् । अथ विश्रान्तेरनन्तरम् । वनेऽरण्ये
या नद्यस्तासां तीरेषु जातानि स्वयंरुढानि । अङ्गुत्रिमाणीत्यर्थः ॥ नदनदी - “धृति पाठे” पुमान्स्त्रिया
धृत्येकशेषो दुर्वारः ॥ तेषामुधानानामाराभाणां सम्बन्धीनि यूथिकाजालकानि मागधीकुसुममुकुलानि ॥ “अथ
मागधी । गण्डिका यूथिका” धृत्यमरः ॥ “कोरकजालककलिका कुसुमलमुकुलानि तुल्यानि” धृति ललायुधः ॥
नवजलकण्ठैः सिञ्चन्नाद्रकुर्वन् ॥ अत्र सिञ्चतेराद्रीकरणार्थत्वाद्द्रवद्रव्यस्य करणत्वम् । यत्र तु क्षरणमर्थस्तत्र
द्रवद्रव्यस्य कर्मत्वम् । यथा “रेतः सिक्त्वा कुमारीषु” । “सुप्रैर्निषिञ्चन्तमिवाभूतं त्वयि” धृत्येवमादि । अत्र
किरतीत्यादीनामपि “रजः किरति मारुतः” । अत्राः किरन्वयवृद्धास्तं लाजैः पौरयोषितः” धृत्याद्विषयभेदाश्रयणेन
रजोलाजादीनां कर्मत्वकरणत्वे गमयितव्ये ॥ तथा गाण्डयोः कपोलयोः स्वेदस्यापनयनेन प्रमार्जनेन या रुजा
पीडा ॥ भिदादित्वाद्गुप्रत्ययः ॥ तथा कलान्तानि म्लानानि कण्ठोत्पलानि येषां तेषां तथोक्तानाम् । पुष्पाणि
लुनन्तीति पुष्पलाव्याः पुष्पावयायिकाः भियः ॥ “कर्मण्यर्ण् । टिड्ढाण्-” धृत्यादिना जीप् । तासाम्मुभानाम्
। छायाया अनान्तपस्य दानात् । कान्तिदानञ्च ध्वन्यते ॥ छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः” धृत्यमरः
॥ कामुकदर्शनात्कामिनीनां मुभानेकाशो भवतीति भावः ॥ क्षणापरिचितः क्षणं संसृष्टः सन् । न तु शिरम् ।
गच्छ ॥

वक्रः पन्था यदपि भवतः प्रस्थितस्योत्तराशां

सौधोत्सङ्गप्रणयविमुषो मा स्म भूरुज्जयिन्याः ।

विद्युद्गमस्फुरितचकितैस्तत्र पौराङ्गानां

लोलापाङ्गैर्यद्वि न रमसे लोचनैर्विच्यितोऽसि ॥ २७ ॥

वक्र धृति ॥ उत्तराशामुदीर्यां दिशं प्रति प्रस्थितस्य -भवतः पन्था उज्जयिनीमार्गो वक्रो यदपि । दूरो
यथापीत्यर्थः । विन्ध्यादुत्तरवाडिन्या निर्विन्ध्यायाः प्राग्भागे कियत्यपि दूरे स्थितोज्जयिनी । उत्तरपथस्तु
निर्विन्ध्यायाः पश्चिम धृतिवक्रत्वम् ॥ तथाप्युज्जयिन्या विशालनगरस्य ॥ “वि-शालोज्जयिनी समा” धृत्युत्पलः
। सौधानामुत्सङ्गेषूपरिभागेषु प्रणयः परिययः ॥ “प्रणयः स्यात्परियये यात्रायां सौदुष्टेऽपि य” धृति
यादवः ॥ तस्य विमुषः पराङ्मुषो मा स्म भूः । न भवेत्यर्थः ॥ “स्मोत्तरे लङ् य” धृति यकारादाशीरर्थे
लङ् । न माङ्गो” धृत्यङागमप्रतिषेधः ॥ तत्रोज्जयिन्यां विद्युद्गाम्नां विद्युलतानां स्फुरितेभ्यः स्फुराणेभ्यश्च
कितैर्लोलापाङ्गैश्चञ्चलकटाक्षैः पौराङ्गानां लोचनैर्न रमसे यद्वि तर्हि त्वं वञ्चितः प्रतारितोऽसि । जन्मवैकृत्यं
भवेदित्यर्थः ॥

સમ્પ્રત્યુજ્જયિની ગચ્છતસ્તસ્ય મધ્યેમાર્ગે નિર્વિન્ધ્યાસમ્બન્ધમાહસ્યા-

વીચિક્ષોભસ્તનિતવિહગશ્રેણિકાઝ્યીગુણાયાઃ

સંસર્પન્ત્યાઃ સ્ખલિતસુભગં દર્શિતાવર્તનાભેઃ ।

નિર્વિન્ધ્યાયાઃ પથિ ભવ રસાભ્યન્તરઃ સન્નિપત્ય

સ્ત્રીણામાદ્યં પ્રણયવચનં વિભ્રમો હિ પ્રિયેષુ ॥ ૨૮ ॥

વીચીતિ ॥ હે સખે, પથ્યુજ્જયિનીપથે વાચિક્ષોભેણ

તરડગન્ધલનેન સ્તનિતાનાં મુખરાણામ્ ॥ કર્તરિ ક્તઃ ॥ વિહગાનાં હંસાનાં શ્રેણિઃ પડ્ધતિરેવ કાઝ્યીગુણો
યસ્યાસ્તસ્યાઃ સ્ખલિતેનોપસ્ખલનેન મદસ્ખલિતેન ચ સુભગં યથા તથા સંસર્પન્ત્યાઃ પ્રવહન્ત્યા ગચ્છન્ત્યાશ્ચ
તથા દર્શિતઃ પ્રકટિત આવર્તેડમ્ભસાં ભ્રમ એવ નાભિયા ॥ દાવર્તોડમ્ભસાં ભ્રમઃ ઇત્યમરઃ ॥ નિષ્કાન્તા
વિન્ધ્યાનિર્વિન્ધ્યા નામ નદીમ્ ॥ “નિરાદયઃ કાન્તાદ્યર્થે પઞ્ચમ્યાઃ” ઇતિ સમાસઃ । “દ્વિગુપ્રાપ્તા પન્નાલમ્-” ઇત્યાદિના
પરવલ્લિડ્ગતાપ્રતિષેધઃ ॥ તસ્યા નદ્યાઃ સન્નિપત્ય સડ્ગત્ય । રસો જલમભ્યન્તરે યસ્ય સઃ । અન્યત્ રસેન
શ્ડ્ગારેણાભ્યન્તરોડન્તરડ્ગો ભવ । સર્વથા તસ્યા રસમનુભવેત્યર્થઃ ॥ “શ્ડ્ગારાદૌ જલે વીર્યે સુવર્ણે
વિષશુક્રયોઃ । કિત્તાદાવમૃતે ચૈવ નિર્યાસે પારદે ધ્વનૌ ॥ આસ્વાદે ચ રસં પ્રાહુઃ” ઇતિ શબ્દાણિવ ॥ નનુ
તત્પ્રાર્થનામન્તરેણ કર્થં તન્નાનુભવો યુજ્યત ઇત્યત આહ -સ્ત્રીણામિતિ ॥ સ્ત્રીણાં પ્રિયેષુ વિષયે વિભ્રમો વિલાસ
એવાદ્યં પ્રણયવચનં પ્રાર્થનાવાક્યં હિ । સ્ત્રીણામેષ સ્વભાવો યદ્વિલાસૈરેવ રાગપ્રકાશનમ્ । ન તુ કણ્ઠત ઇતિ ભાવઃ
॥ વિભ્રમશ્ચાત્ર નાભિસન્દર્શનાદિરુક્ત એવ ॥

નિર્વિન્ધ્યાયા વિરહાવસ્થાં વાર્ણયંસ્તાન્નિરાકરણં પ્રાર્થયતે-

વેણીભૂતપ્રતનુસલિલાસાવતીતસ્ય સિન્ધુઃ

પાણ્ડુચ્છાયા તટરુહતરુભ્રશિભિજીર્ણપાર્ણેઃ ।

સૌભાગ્યં તે સુભગ વિરહાવસ્થયા વ્યઞ્જયન્તી

કાર્શ્યં યેન ત્યજતિ વિધિના સ ત્વયૈવોપપાદઃ ॥ ૨૯ ॥

વેણીતિ ॥ અવેણી વેણીભૂતં વેણ્યાકારં પ્રતનુ સ્તોકં ચ સલિલં યસ્યાઃ સા તથોક્તા । અન્યત્ર વેણીભૂત કેશપાશેતિ
ચ ધ્વન્યતે । રુહન્તીતિ રુહાઃ ॥ ઇગુપધલક્ષણઃ કપ્રત્યયઃ ॥ તટયો રુહા યે તરવસ્તેભ્યો ભ્રશ્યન્તીતિ તથોક્તૈઃ
। જીર્ણપાર્ણેઃ શુષ્કપત્રૈઃ પાણ્ડુચ્છાયા પાણ્ડુવર્ણા । અત એવ હે સુભગ, વિરહાવસ્થયા પૂર્વોક્તપ્રકારયા કરણેન
॥ અતીતસ્યૈતાવન્તં કાલમતીત્ય ગતસ્ય । પ્રોષિતસ્યૈત્યર્થઃ । તે તવ સૌભાગ્યં સુભગત્વમ્ ॥ “હૃદ્ગસિન્ધવન્તે
પૂર્વપદસ્ય ચ” ઇત્યુભયપદવૃદ્ધિઃ ॥ વ્યઞ્જયન્તી પ્રકાશયન્તી । સ ખલુ સુભગો યમડ્ગનાઃ કામયન્ત ઇતિ ભાવઃ
। અસૌ પૂર્વોક્તા સિન્ધુર્નદી નિર્વિન્ધ્યા ॥ સ્ત્રી નદ્યાં ના નદે સિન્ધુર્દેશભેદેડમ્બુધૌ ગજે” ઇતિ વૈજયન્તી ॥
યેન વિધિના વ્યાપારેણ કાર્યં ત્યજતિ સ વિધિસ્ત્વયૈવોપપાદઃ । કર્તવ્ય ઇત્યર્થઃ । સ ચ વિધિરેકત્ર વૃષ્ટિરન્યત્ર
સમ્ભોગસ્તદભાવનિબન્ધનત્વાત્કાર્શ્યેતિ ભાવઃ ॥ ઇયં પઞ્ચમી મદનાવસ્થા । તદ્દુક્તં રતિરહસ્યે - “નયનપ્રીતિઃ
પ્રથમં ચિન્તાસડ્ગસ્તતોડય સડ્લુપઃ । નિદ્રાચ્છેદસ્તનુતા વિષયનિવૃત્તિસ્ત્રપાનાશઃ ॥ ઉન્માદો મૂર્છા મૃતિરિત્યેતાઃ

स्मरदशा दृशैवस्युः ॥ “उति ॥ “तामतीतस्य” इति पाठमाश्रित्य सिन्धुर्नाम नद्यन्तरमिति व्याख्यातम् । किन्तु सिन्धुर्नाम कश्चात्रैतदः काश्मीरदेशेऽस्ति । नदी तु कुत्रापि नास्तीत्युपेक्ष्यमित्याशङ्कते ॥

प्राध्यावन्तीनुद्यनकथाकोविदग्रामवृद्धान्

पूर्वोद्दिष्टामनुसर पुरीं श्रीविशालां विशालाम् ।

स्वल्पीभूते सुयश्चित्तुले स्वर्गिणां गां गतानां

शेषः पुण्यैर्दृतमिव द्विवः कान्तिमत्प्राप्तमेकम् ॥ ३० ॥

प्राप्येति ॥ विदन्तीति विद्याः ॥ उगुपधलक्षणाः कः ॥ ओकसो वेधस्थानस्य विद्याः कोविद्याः ॥ ओकारलुभे षधोदरादित्वात्साधुः ॥ उद्यनस्य वत्सराजस्य कथानां ॥ वासवदत्ता उरणाधुमुतोपाख्यानानां कोविदास्तत्त्वज्ञा ग्रामेषु ये वृद्धास्ते सन्ति येषु तानवन्तींस्तन्नामजनपदान्प्राप्य तत्र पूर्वोद्दिष्टां पूर्वोक्तां “सौधोत्सङ्गामणयविमुभो मा स्म भूरुञ्जयिन्याः उत्युक्तां श्रीविशालां सम्पत्तिमलतीम् ॥ “शोभासम्पत्तिपद्मासु लक्ष्मीः श्रीरिव दृश्यते” इति १। शाश्वतः ॥ विशालां पुरीमुञ्जयिनीमनुसर प्रज ॥ कथमिव स्थिताम् । सुयश्चित्तुले पुण्यद्वले स्वर्गोपभोगलक्षणे स्वल्पीभूते । अत्यल्पावशिष्टे सतीत्यर्थः । गां भूमिं गतानाम् ॥ “गौरिला कुम्भिनी क्षमा” इत्यमरः ॥ पुनरपि भूलोकगतानामित्यर्थः । स्वर्गिणां स्वर्गवतां जनानां शेषभुङ्क्तशिष्टैः पुण्यैः सुकृतैर्दृतमान्नीतम् । स्वर्गार्थानुष्ठितकर्मशेषाणां स्वर्गदानावश्यम्भावादिति भावः । कान्ति रस्यास्तीति कान्तिमदृग्जलम् । सारभूतमित्यर्थः । ओकं भुङ्क्तादन्यत् ॥ “अडे मुष्यान्यडेवलाः” इत्यमरः ॥ द्विवः स्वर्गस्य प्राप्तिमिव स्थितामित्युत्प्रेक्षा । अतेनातिका न्तसकल भूलोकनगर सौभाग्यसारत्वमुञ्जयिन्या व्यज्यते ॥

दीर्घाकुर्वन्पटु मदकलं कूजितं सारसानां

प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः ।

यत्र स्त्रीणां उरति सुरतग्लानिमङ्गानुकूलः

शिप्रावातः प्रियतम इव प्रार्थनायादुकारः ॥ ३१ ॥

दीर्घाकुर्वन्निति ॥ यत्र विशालायां प्रत्यूषेष्वलम्बुषु ॥ “प्रत्यूषोऽलम्बुषु कल्यम्” इत्यमरः ॥ पटु प्रस्फुटम् । मदकलं मदेनाव्यक्तमधुरम् ॥ “ध्वनौ तु मधुरास्फुटे । कलः” इत्यमरः ॥ सारसानां पक्षिविशेषाणाम् ॥ “सारसो मैथुनी कामी गोनर्दः पुष्कराङ्गः” इति यादवः ॥ यद्वा सारसानां उंसानाम् ॥ “यङ्काङ्गः सारसो उंसः” इति शब्दार्णवे ॥ कूजितं रुतं दीर्घाकुर्वन् । विस्तारयन्नित्यर्थः । यावद्वातं शब्दानुवृत्तेरिति भावः । अतेन प्रियतमः स्वयाटुवाख्यानुसारि कीडापक्षिकूजितमविच्छिन्नी कुर्वन्नित्येव गम्यते । स्फुटितानां विकसितानां कमलानामामोदेन परिमलेन सल या मैत्री संसर्गस्तेन कषायः सुरभिः ॥ “रागद्रव्ये कषायोऽस्त्री निर्यासे सौरभे रसे” इति यादवः ॥ अन्यत्रः विमर्दगन्धीत्यर्थः ॥ “विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जन मनोहरे । आमोदः सोऽतिनिर्दारी” इत्यमरः ॥ अङ्गानुकूलो गात्रसुभस्पर्शः । अन्यत्र गाढालिङ्गनदत्तगात्र संवाहन इत्यर्थः । भवभूतिना योक्तं - “अशिशिलपरिरम्भैदत्तसंवाडनानि” इति ॥ संवाडयन्ते य सुरतश्रान्ताः प्रियैयुवतयः । अतत्तद्विरेव वक्ष्यति - “सम्भोगान्ते मम समुच्चितो उस्तसंवाडनानाम्” इति ॥ शिप्रा नाम काञ्चित्तया

નદી તસ્યા વાતઃ શિપ્રાવાતઃ ॥ શિપ્રાગ્રહણં શૈત્યઘોતનાર્થમ્ ॥ પ્રાર્થના સુરતસ્ય યાગ્યા તત્ર યાટુ કરોતીતિ તથોક્તઃ । પુનઃ સુરતાર્થ પ્રિયવચન પ્રયોક્તેત્યર્થઃ ॥ કર્મણ્યણપ્રત્યયઃ ॥ પ્રિયતમો વલ્લભ ઇવ સ્ત્રીણાં સુરતગ્લાનિં સમ્ભોગખેદં હરતિ નુદતિ । યાટુક્તિભિર્વિસ્મૃતપૂર્વ રતિખેદાઃ સ્ત્રિયઃ પ્રિયતમપ્રાર્થનાં સફલયન્તીતિ ભાવઃ ॥ “પ્રાર્થનાયાટુકારઃ” ઇત્યત્ર “ખણ્ણિડતનાયિકાનુનીતા” ઇતિ વ્યાખ્યાને સુરત ગ્લાનિહરણં ન સમ્ભવતિ । તસ્યાઃ પૂર્વ સુરતાભાવાત્પશ્ચાત્તનસુરતગ્લાનિહરણં તુ નેદાનીતન કોપશમનાર્થ યાટુવચનસાધ્યમિત્યુત્પ્રેક્ષૈવોચિતા વિવેકિનામ્ ॥ “જ્ઞાતેડન્યાસડ્ગવિકૃતે ખણ્ણિડતેષ્ઠાકષાયિતા” ઇતિ દશરૂપકે ॥

ઇતઃ પરં મક્ષિમમપિ શ્લોકત્રયં વ્યાખ્યાયતે ॥

હારાંસ્તારાંસ્તરલગુટિકાન્કોટિશઃ શડ્બશુક્તીઃ

શષ્પશ્યામાન્મરકતમણીનુન્મયૂખ પ્રરોહાન્ ।

દૃષ્ટ્વા યસ્યાં વિપણિરચિતાન્વિદ્રુમાણાં ચ ભડ્ગાન્

સંલક્ષ્યન્તે સલિલનિઘયસ્તોયમાત્રાવશેષાઃ ॥

હારાનિતિ ॥ યસ્યાં વિશાલાયાં કોટિશો વિપણિષુ

પાણ્યવીથિકાસુ । “વિપણિઃ પાણ્યવીથિકા” ઇત્યમરઃ ॥ રચિતાન્પ્રસારિતાન્ ॥ ઇદં વિશેષણં યથાલિડ્ગં સર્વત્ર સમ્બઘ્યતે ॥ તારાઞ્છુદ્ધાન્ ॥ “તારો મુક્તાદિસંશુદ્ધૌ તરણે શુદ્ધમૌક્તિકે” ઇતિ વિશ્વઃ ॥ તરલગુટિકાન્મધ્યમણીભૂતમહારતાન્ ॥ “તરલો હારમધ્યગઃ” ઇત્યમરઃ ॥ “પિણ્ણે માણૌ મહારત્ને ગુટિકા બદ્ધપારદે” ઇતિ શબ્દાર્ણવે । હારાન્મુક્તાવલીઃ । તથા કોટિશઃ શડ્બાંશ્ચ શુક્તીશ્ચ મુક્તાસ્ફોટાંશ્ચ ॥ “મુક્તાસ્ફોટઃ સ્ત્રિયાં શુક્તિઃ શડ્બઃ સ્યાલ્કમ્બુરસ્ત્રિયૌ” ઇત્યમરઃ ॥ શષ્પં બાલતૂણં તદ્વચ્છયામાન્ ॥ “શષ્પં બાલતૂણં ઘાસો યવસં તૃણમર્જુનમ્” ઇત્યમરઃ ॥ ઉન્મયૂખમરોહાનુદ્ગતરમ્યાહુરાન્મરકતમણીન્ગારુડરતાનિ । તથા નિદ્રુમાણાં ભડ્ગાન્પ્રવાલખણ્ણાંશ્ચ દૃષ્ટ્વા સલિલનિઘયઃ સમુદ્રાસ્તોયમાત્રમવશેષો યેષાં તે તાદૃશાઃ સંલક્ષ્યન્તે । તથાનુમીયન્ત ઇત્યર્થઃ । રત્નાકરાદપ્યતિરિચ્યતે રત્ન સમ્પદ્ધિરિતિ ભાવઃ ॥

પ્રઘોતસ્ય પ્રિયદુહિતરં વત્સરાજોડત્ર જહે

હેમં તાલદ્રુમવનમભૂદત્ર તસ્યૈવ રાણઃ ।

અત્રોદ્ભ્રાન્તઃ કિલ નલગિરિઃ સ્તમ્ભમુત્પાટ્ય દર્પા-

દિત્યાગન્તૂન્નમયતિ જનો યત્ર બન્ધૂનભિણઃ ॥

પ્રઘોતસ્યેતિ ॥ અત્ર પ્રદેશે વત્સરાજો વત્સદેશાધીશ્ચર ઉદયનઃ । પ્રઘોતસ્ય નામોજ્જયિનીનાયકસ્ય રાણઃ પ્રિયદુહિતરં વાસવદન્તાં જહે જહાર । અત્ર સ્થલે તસ્યૈવ રાણ પ્રઘોતસ્ય હેમં સૌવર્ણ તાલદ્રુમવનમભૂત્ । અત્ર નલગિરિર્નામેન્દ્રદત્તસ્તદયો ગજો દર્પાન્મદાત્સ્તમ્ભમાલાનમુત્પાટ્યોદ્ધૃત્યોદ્ભ્રાન્ત ઉત્પત્ય ભ્રમણં કૃતવાન્ । ઇતીત્યમ્ભૂતાભિઃ કથાભિરિત્યર્થઃ । અભિણઃ પૂર્વોક્તકથાભિણઃ કોવિદોજન આગન્તૂન્દેશાન્તારાદાગતાન્ ॥ ઔણાદિકસ્તુન્પ્રત્યયઃ ॥ -બન્ધૂન્યત્ર વિશાલાયાં રમયતિ વિનોદયતિ ॥ અત્ર ભાવિકાલહારઃ । તદુક્તં - “અતીતાનાગતે યત્ર પ્રત્યક્ષત્વેન લક્ષિતે । અત્યદ્ભુતાર્થકથનાદ્ભાવિકં તદુદાહૃતમ્ ॥ “ઇતિ ॥

पत्रश्यामा दिनकर उयस्पर्धिनो यत्र वाडाः
शैलोदग्रास्त्वमिव करिणो वृष्टिमन्तः प्रभेदात् ।
योधाग्रयः प्रतिदशमुभं संयुगे तस्थिवांसः
प्रत्यादिष्टाभरणरुचयश्चन्द्रडासप्राणैः ॥

पत्रेति ॥ उे जलद, यत्र विशालायां वाडा उयाः पत्र
श्यामाः पलाशवर्णा अत एव दिनकरउयस्पर्धिनो वर्णतो वेगतश्च सूर्याश्चकल्पास्तथा शैलोदग्राः शैलवदुन्नताः
करिणः प्रभेदान्मदस्रावाद्धेतोस्त्वमिव वृष्टिमन्तः । अग्रं नयन्तीत्यग्रयः ॥ “सत्सुद्विष-” एत्यादिना डिवप् ॥
“अग्रग्रामाभ्यां नयतेः” एति वक्तव्याण्यत्वम् ॥ योधानामग्रयो भटश्रेष्ठः संयुगे युद्धे प्रतिदशमुभमभिरावणं
तस्थिवांसः स्थितवन्तः । अत एव चन्द्रडासस्य रावणासेर्द्राणाक्षता-येवाङ्गुच्छिडानि तैः ॥ “चन्द्रडासो
रावणासावसिमात्रेऽपि य क्वयित्” एति शाश्वतः ॥ प्रत्यादिष्टाभरणरुचयः प्रतिविद्धभूषणकान्तयः ।
शस्त्रप्रकारा एव वीराणां भूषणमिति भावः । अत्रापि भाविकाकलङ्कारः ॥

जालोद्गोर्णोरुपचितवपुः केशसंस्कार धूपैः
अन्धुप्रीत्या भवनशिपिभिर्दत्तनृत्योपहारः ।
उर्भेष्वस्याः कुसुमसुरभिष्वध्वजेदं नयेथा

लक्ष्मीं पश्यञ्जलितवनितापादरागाङ्गितेषु ॥ ३२ ॥

जालोद्गोर्णोरिति ॥ जालोद्गोर्णोर्वाक्षमार्गनिर्गतैः ॥ “जालं गवाक्ष आनाये जालके कपटे गणो” एति
यादवः । केशसंस्कारधूपैः । वनिताकेशवासनार्थैर्गन्धद्रव्यधूपैरित्यर्थः ॥ अत्र संस्कार धूपयोस्तादर्थ्येपि
यूपदावाँदिवत्प्रकृतविकारत्वाभावादध्वजासादिष्वध्वजेसमासो न यतुर्थीसमासः ॥ उपचितवपुः परिपुष्टशरीरः
। अन्धौ अन्धुरिति वा प्रीत्या भवन शिपिभिर्गृहं मयूरैर्दत्तो नृत्यमेवोपहार उपायन यस्मै स तथोक्तः ॥
“उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा” एत्यमरः ॥ कुसुमैः सुरभिषु सुगन्धिषु ॥ -ललितवनिताः सुन्दरस्त्रियः
॥ “ललितं त्रिषु सुन्दरम्” एति शब्दाण्ये । तासां पादरागोण लाक्षारसेनाङ्गितेषु चिडितेषु उर्भेषु धनिक
भवनेष्वस्या उज्जयिन्या लक्ष्मीं पश्यन्नध्वनाध्वगमनेन जेदं क्लेशं नयेथा अपनय ॥

भर्तुः कण्ठस्थविरिति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणाः

पुण्यं यायास्त्रिभुवनगुरोर्धाम याणीश्वरस्यः ।

धूतोद्यानं कुवलयरजोगन्धिभिर्गन्धवत्या-

स्तोयङ्गीडानिरतयुवतिस्नानतिक्तैर्मरुदृभिः ॥ ३३ ॥

भर्तुरिति ॥ भर्तुः स्वामिनो नीलकण्ठस्य भगवतः कण्ठस्थेव छविर्यस्यासौ कण्ठस्थविरिति उेतोर्गणैः प्रमथैः
॥ “गाणस्तु गाणनायां स्याद्गणैः प्रमथे यथे” एति शब्दाण्ये ॥ सादरं यथा तथा वीक्ष्यमाणाः सन् ।
प्रियवस्तुसाद्येतिप्रियत्वं भवेदिति भावः । त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनम् ॥ “तद्धितार्थ-” एत्यादिना
समासः ॥ तस्य गुरोत्रैलोक्यनाथस्य याणीश्वरस्यः कात्यायनीवल्लभस्य पुण्यं पावनं धाम मडाकालाप्यं स्थानं
याया गच्छ ॥ विध्यर्थे लिङ् ॥ श्रेयस्करत्वात्सर्वथा यातव्यमिति भावः ॥ उक्तं य स्कान्ते - “आकाशे तारकं

લિડ્ગં પાતાલે હાટકેશ્વરમ્ । મર્ત્યલોકે મહાકાલં દૃષ્ટ્વા કામમવાપ્નુયાત્ ॥ “ઇતિ ॥ ન કેવલં મુક્તિસ્થાનમિદં કિન્તુ વિલાસસ્થાનમપીત્યાહ -ધૂતેતિ ॥ કુવલયરજોગન્ધિભિરુત્પલપરાગગન્ધવદ્ભિસ્તોયક્રીડાસુ નિરતાનામાસક્તાનાં યુવતીનાં સ્નાનં સ્નાનીયં ચન્દનાદિ ॥ કરણે લ્યુટ્ ॥ “સ્નાનીયેડભિષવે સ્નાનમ્” ઇતિ યાદવઃ ॥ તેન તિક્તૈઃ સુરભિભિઃ “કટુતિક્તકષાયાસ્તુ સૌરભે ચ પ્રકીર્તિતાઃ” ઇતિ હલાયુધઃ । સૌગન્ધ્યાતિશયાર્થં વિશેષણદ્વયમ્ । ગન્ધવત્યા નામ નદ્યાસ્તત્રત્યાયા મરુદ્ભિર્મારુતૈર્ધૂતોદાનં કમ્પિતાક્રીડમિતિ ધામ્નો વિશેષણમ્ ॥

અપ્યન્યસ્મિન્જલધર મહાકાલમાસાદ્ય કાલે

સ્થાતવ્યં તે નયનવિષયં યાવદત્યેતિ ભાનુઃ ।

કુર્વન્સન્ધ્યાબલિપટહતાં શૂલિનઃ શ્વાઘનીયા-

મામન્દ્રાણાં ફલમવિકલં લાપ્સ્યસે ગર્જિતાનામ્ ॥ ૩૪ ॥

અપીતિ ॥ યુગ્મં ! હે જલધર, મહાકાલં નામ પૂર્વાક્તં ચણ્ડીશ્વરસ્થાનમન્યસ્મિન્સન્ધ્યાતિરિક્તેડપિ કાલાસાદ્ય પ્રાપ્ય તે તવં સ્થાતવ્યમ્ । ત્વયા સ્થાતવ્યમિત્યર્થઃ ॥ “કૃત્યાનાં કર્તરિ વા” ઇતિ ષષ્ઠી ॥ યાવદ્યાવતા કાલેન ભાનુઃ સૂર્યે નયનવિષયં દૃષ્ટિપથમત્યેત્યતિકામતિ । અસ્તમયકાલપર્યન્તં સ્થાતવ્યમિત્યર્થઃ ॥ યાવદિત્યેતદવધારણાર્થે । “યાવત્તાવચ્ચ સાકલ્યેડવધૌ માનવધારણે” ઇત્યમરઃ ॥ કિમર્થમત આહ-કુર્વન્નિતિ ॥ શ્વાઘનીયાં પ્રશસ્ત્યાં શૂલિનઃ શિવસ્ય સન્ધ્યાયાં બલિઃ પૂજા તત્ર પટહતાં કુર્વન્સમ્યાદયન્નામન્દ્રાણામીષદ્રમ્ભીરાણાં ગર્જિતાનામવિકલમખણં ફલં લાપ્સ્યસે પ્રાપ્સ્યસિ ॥ લભેઃ કર્તરિ લટ્ ॥ મહાકાલનાથબલિપટહત્વેન વિનિયોગાત્તે ગર્જિતસાકલ્યં સ્યાદિત્યર્થઃ ॥

પાદન્યાસૈઃ ક્વણિતરશનાસ્તત્ર લીલાવધૂતૈ-

રત્નચાયાખચિતવલિભિશ્ચામરૈઃ કલાન્તહસ્તાઃ ।

વેશ્યાસ્ત્વત્તો નખપદ સુખાન્પ્રાપ્ય વર્ષાગ્રબિન્દૂ-

નામોક્ષ્યન્તે ત્વયિ મધુકર શ્રેણિદીર્ઘાન્કટાક્ષાન્ ॥ ૩૫ ॥

પાદન્યાસૈરિતિ । તત્ર સન્ધ્યાકાલે ॥ પાદન્યાસૈશ્વરણનિક્ષેપૈર્નૃત્યાડ્ગૈઃ ક્વણિતાઃ શબ્દાયમાના રશના યાસાં તાસ્તથોક્તાઃ ॥ ક્વણિતેરકર્મકત્વાત્ “ગત્યર્થાકર્મક-” ઇત્યાદિના કર્તરિ ક્તઃ ॥ લીલયા વિલાસેનાવધૂતૈઃ કમ્પિતૈરત્નાનાં કહ્ણુણમણીનાં છાયયા કાન્ત્યા ખચિતા રૂષિતા વલયશ્ચામરદણ્ડા યેષાં તૈઃ ॥ “વલિશ્ચામરદણ્ડે ચ જરાવિશ્વથયર્મણે” ઇતિ વિશ્વઃ ॥ ચામરૈર્વલવ્યજનૈઃ કલાન્તહસ્તાઃ ॥ એતેન દૈશિકં નૃત્યં સૂચિતમ્ । તદ્દુક્તં નૃત્યસર્વસ્વે-“ખડ્ગકન્દુકવસ્ત્રાદિદણ્ડિકાચામરસ્રજઃ । વીણાં ચ ધૃત્વા યત્કુર્યુર્નૃત્યં તદ્દૈશિકં ભવેત્ ॥ ” ઇતિ ॥ વેશ્યા મહાકાલ નાથમુપેત્ય નૃત્યન્ત્યો ગણિકાસ્ત્વત્તો નખપદેષુ નખક્ષતેષુ સુખાન્સુખકરાન્ ॥ “સુખહેતૌ સુખે સુખમ્” ઇતિ શબ્દાર્ણવે ॥ વર્ષસ્થાગ્રબિન્દૂન્પ્રથમ બિન્દૂન્પ્રાપ્ય ત્વયિ મધુકરશ્રેણિદીર્ઘાન્કટાક્ષાનપાડ્ગાનામોક્ષ્યન્તે । “પરૈરૂપકૃતાઃ સન્તઃ સઘઃ પ્રત્યુપકુર્વતે” ઇતિ ભાવઃ । કામિનીદર્શનીયત્વલક્ષણં શિવોપાસનાકૃલં સઘો લાપ્સ્યસ ઇતિ ધ્વનિઃ ॥

પશ્ચાદુચ્ચૈર્ભુજતરુવનં મણ્ડલેનાભિલીનઃ

સાન્ધ્યં તેજઃ પ્રતિનવજપાપુષ્પરક્તં દધાનઃ ।

नृत्यारम्भे उर पशुपतेरार्द्रनागाजिनेच्छां

शान्तोद्वेगस्तिमितनयनं दृष्टभक्तिर्भवान्या ॥ ३६ ॥

पश्चादिति । पश्चात्सन्ध्याबल्यनन्तरं पशुपतेः शिवस्य नृत्यारम्भे ताडवप्रारम्भे प्रतिनवजपापुष्परक्तं प्रत्यग्रजपाकुसुमारुणं सन्ध्यायां भवं सास्यं तेजो ध्यानः । उच्चैरुन्नतं भुजा अथैव तरवस्तेषां वनं माडलेन माडलाकारेणामिलीनोडभिव्यामः सन् ॥ कर्तरि क्तः ॥ भवान्या भवपत्न्या ॥ “छन्द्वरुणभवशर्वरुद्रमुडुडिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याङ्गामानुङ्” इति ङीष् आनुगागमश्च ॥ शान्त उद्वेगो । नागाजिनदर्शनं भयं यथोक्ते अत एव स्तिमिते निश्चलेः नयने यस्मिन्मणिं तत्तथोक्तम् ॥ “उद्वेगस्त्वरिते क्लेशे भये मन्थरगामिनि” इति शब्दार्णवे ॥ भक्तिः पूजयेष्वनुरागः ॥ भावार्थे क्तिन्प्रत्ययः ॥ दृष्टा भक्तिर्यस्य स दृष्टभक्तिः सन् । पशुपतेरार्द्रं शोणितार्द्रं यन्नागाजिनं गजयर्म ॥ “अजिनं यर्म कृत्तिः स्त्री” इत्यमरः ॥ तत्रेच्छां उर निवर्तय । त्वमेव तत्स्थाने भवेत्यर्थः । गजासुरमर्दनानन्तरं भगवान्महादेवस्तदीयमार्द्राजिनं भुजमाडलेन भिन्नताडवयं यकारेति प्रसिद्धिः ॥ दृष्टभक्तिरिति कथं उपसिद्धिः । दृष्टशब्दस्य “स्त्रियाः पुंवत्-” इत्यादिना पुंवद्भावस्य दुर्घटत्वाद्दृष्टपूरणीप्रियादिष्विति निषेधात् । भक्तिशब्दस्य प्रियादिषु पाठादिति । तदेतच्चोद्यम् । दृष्टभक्तिरिति शब्दमाश्रित्य प्रतिविहितं गणव्याख्याने दृढं भक्तिरस्येति नपुंसकं पूर्णपदम् । अद्यार्यनिवृत्तिपरत्वे दृढशब्दा लिङ्गविशेषस्थानुपकारित्वात्स्त्रीत्वमविवक्षितमिति ॥ भोजराजस्तुभक्तौ य कर्मसाधनायामित्यनेन सूत्रेण भज्यते सेव्यत इति कर्मार्थत्वे भवानीभक्तिरित्यादि भवति । भावसाधनायां तु स्थिरभक्तिर्भवान्यामित्यादि भवति” इत्याह । तदेतत्सर्वं सम्यग्विवेचितं रघुवंशसञ्जिविन्यां “दृढभक्तिरिति ज्येष्ठे” इत्यत्र । तस्माद्दृढभक्तिरित्यत्रापि मतभेदेन पूर्णपदस्य स्त्रीत्वेन नपुंसकत्वेन य उपसिद्धिरस्तीति स्थितम् ॥ इत्थं महाकालनाथस्य सेवामकारमभिधाय पुनरपि “नगरसञ्चाररप्रकारमाह-

गच्छन्तीनां रमणवसतिं योषितां तत्र नक्तं

रुद्धालोके नरपतिपथे सूचिभिर्भैःस्तमोभिः ।

सौदामन्या कनकनिकषस्निग्धया दर्शयोर्वी

तोयोत्सर्गं स्तनितमुभरो मा स्म भूर्विक्लवास्ताः ॥ ३७ ॥

गच्छन्तीनामिति ॥ तत्रोच्चयिन्यां नक्तं रात्रौ रमणवसतिं प्रियभवनं प्रति गच्छतीनां योषिताम् । अभिसारिकाणामित्यर्थः । सूचिभिर्भैः । अतिसान्द्रैरित्यर्थः । तमोभी रुद्धालोके निरुद्धदृष्टिप्रसारे नरपतिपथे राजमार्गे कनकस्य निकषो निकष्यत इति व्युत्पत्त्या निकष उपलगतरेष्वा तस्येव स्निग्धं तेजोयस्यास्तथा ॥ “स्निग्धं तु मसृणो सान्द्रे रभ्ये क्लिबे य तेजसि” इति शब्दार्णवे ॥ सुदाम्नाद्विणैकदिकसौदामनी विद्युत् ॥ “तेनैकदिकं” इत्याहप्रत्ययः ॥ मेघदूतम् । तयोर्वी मार्गं दर्शय । डिञ्च तोयोत्सर्गं स्तनिताभ्यां वृष्टिगर्जिताभ्यां भुमरः शब्दायमानो मा स्म भूः । कुतः । ता योषितो विक्लवा भीरवः । ततो दृष्टिगर्जिते न कार्ये इत्यर्थः ॥ नात्रतोयोत्सर्गसहितं स्तनितमिति विग्रहः । विशिष्टस्येव डेवलस्तनितस्याप्यनिष्टत्वात् । न य द्रन्ध्रपक्षेडल्यात्तरपूर्वनिपातशास्त्रविरोधः । “लक्ष्मण उेत्योः क्रियायाः” इति सूत्रं अथ विपरीत निर्देशेन पूर्वनिपातशास्त्रस्यानित्यत्वज्ञापनादिति ॥

તાં કસ્યાઞ્ચિદ્ભવનવલભૌ સુમપારાવતાયાં
નીત્વા રાત્રિં ચિરવિલસનાત્પિત્રવિદ્યુલ્લસ્રઃ ।

દૃષ્ટે સૂર્યે પુનરપિ ભવાન્વાહયેદધ્વશેષં

મન્દાચન્તે ન ખલુ સુહૃદામભ્યુપેતાર્થકૃત્યાઃ ॥ ૩૮ ॥

તામિતિ ॥ ચિરં વિલસનાત્કુરણાત્પિત્રં વિદ્યુદેવ કલત્રં ચસ્ય સ ભવાન્સુમાઃ પારાવતાઃ કલરવા યસ્યાં તસ્યાં વિવિક્તાયામિત્યર્થઃ ॥ “પારાવતઃ કલરવઃ કપોતઃ” ઇત્યમરઃ ॥ જનસગ્જીવારસ્તત્રાસમ્ભાવિત એવેતિ ભાવઃ । કસ્યાઞ્ચિદ્ભવનવલભૌ । ગૃહાચ્છાદનોપરિભાગ ઇત્યર્થઃ ॥ “આચ્છાદનં સ્યાદ્ગલભી ગૃહાણામ્” ઇતિ હલાયુઘઃ ॥ તાં રાત્રિં નીત્વા સૂર્યે દૃષ્ટે સતિ । ઉદિતે સતીત્યર્થઃ પુનરપ્યધ્વશેષં વાહયેત્ । તથાહિ સુહૃદાં મિત્રાણામભ્યુપેતાડુગીકૃતાર્થસ્ય પ્રયોજનસ્ય કૃત્યા ક્રિયા ચૈસ્તે । અભ્યુપેતસુહૃદર્થા ઇત્યર્થઃ ॥ સાપેક્ષત્વેડપિ ગમકત્વાત્સમાસઃ ॥ “કૃત્યા ક્રિયાદેવતયોઃ કાર્યે સ્ત્રી કુપિતે ત્રિષુ” ઇતિ યાદવઃ ॥ “કૃમઃ શ ચ” ઇતિ ચકારાલ્ઠયપ્ ॥ ન મન્દાચન્તે ખલુ ન મન્દા ભવન્તિ હિ । ન વિલમ્બન્ત ઇત્યર્થઃ ॥ “લોહિતાદિડાજભ્યઃ ક્ષયષ્” ઇતિ ક્ષયષ્ । “વા ક્ષયષઃ” ઇત્યાત્મનેપદમ્ ॥

તસ્મિન્કાલે નચનસલિલં યોષિતાં ખણ્ડિતાનાં

શાન્તિં નેયં પ્રણયિભિરતો વર્ત્મ ભાનોસ્ત્યજાશુ ।

પ્રાલેયાસ્ત્રં કમલવદનાત્સોડપિ હર્તું નલિન્યાઃ

પ્રત્યાવૃત્તસ્ત્વયિ કરરુધિ સ્યાદનલ્પાભ્યસૂયઃ ॥ ૩૯ ॥

તસ્મિન્નિતિ । તસ્મિન્કાલે પૂર્વાક્ટે સૂર્યોદયકાલે પ્રણયિભિઃ પ્રિયતમૈઃ ખણ્ડિતાનાં યોષિતાં નાયિકા વિશેષાણામ્ ॥ “જ્ઞાતેડન્યાસડુગવિકૃતે ખણ્ડિતેષ્ઠ્યાંકષાયિતા” ઇતિ દશરૂપકે ॥ નચનસલિલં શાન્તિં નેયં નેતવ્યમ્ ॥ નચતિદ્વિઠ્ઠકર્મકઃ ॥ અતો હેતોભાનોર્વર્માશુ શીઘ્રં ત્યજ । તસ્યાવરકો મા ભૂરિત્યર્થઃ ॥ વિપક્ષેડનિષ્ટમાચષ્ટે -સોડપિ ભાનુઃ । નલાન્યમ્બુજાનિ યસ્યાઃ સન્તીતિ નલિની પત્નિની ॥ “તૃણેડમ્બુજે નલં ના તુ રાજ્ઞિ નાલે તુ ન સ્ત્રિયામ્” ઇતિ શબ્દાણ્વે ॥ તસ્યાઃ સ્વકાન્તાયાઃ કમલં સ્વકુસુમમેવ વદનં તસ્માત્પ્રાલેયં હિમમેવાસ્રમશ્ચ હર્તું શમયિતું પ્રત્યાવૃત્તઃ પ્રત્યાગતઃ । નલિન્યાશ્ચ ભર્તુભાનોર્દેશાન્તરે નલિન્યન્તરગમનાત્ખણ્ડિતાત્વમિત્યાશયઃ । તતસ્ત્વયિ । કરાનંશૂન્રણક્ષ્ટ્રીતિ કરરુત્ । ક્વિપ્ । તસ્મિન્કરરુધિ સતિ । હસ્તરોધિનિ સતીતિ ચ ગમ્યતે ॥ “બલિહસ્તાંશવઃ કરાઃ” ઇત્યમરઃ ॥ અનલ્પાભ્યસૂયોડધિકવિદ્વેષઃ સ્યાત્ । પ્રાયેણેચ્છાવિશેષવિઘાતાદ્વેષો રોષવિશેષશ્ચ કામિનાં ભવતીતિ ભાવઃ । કિં ચ “આત્માનં ચાર્કમીશાનં વિષ્ણું વા દ્વેષ્ટિ યો જનઃ । શ્રેયાંસિ તસ્ય નશ્યન્તિ રૌરવં ચ ભવેદ્ધ્રુવમ્ ॥ “ઇતિ નિષેધાત્કાર્યહાનિર્ભવિષ્યતીતિ ધ્વનિઃ ॥

ગમ્ભીરાયાઃ પયસિ સરિતશ્ચેતસીવ પ્રસન્ને

છાયાત્માપિ પ્રકૃતિસુભગો લખ્યયતે તે પ્રવેશમ્ ।

તસ્માદસ્યાઃ કુમુદવિશદાન્યર્હસિ ત્વં ન ધૈર્યા-

ન્મોઘીકર્તું ચટુલશકુરોદર્તનપ્રેક્ષિતાનિ ॥ ૪૦ ॥

गम्भीराया इति ॥ गम्भीरा नाम सरित् ॥ उदात्तायिका य ध्वन्यते ॥ तस्याः प्रसन्नेऽनुरक्तत्वाद्दोषरहिते
येतसीव प्रसन्नेऽतिनिर्मले पयसि । प्रकृत्या स्वभावेनैव सुभगः सुन्दरः ॥ “सुन्दरेऽपि कलाग्ये य दृष्टिनेतरवासरे
। तुरीयांशे श्रीमति य सुभगः” इति शब्दाण्वे ॥ ते तव छायायासावात्मा य । सोऽपि प्रतिबिम्बशरीरं य प्रवेशं
लभ्यते । अपिशब्दात्मवेशमनिच्छोरपीति भावः । तस्माच्छायाद्वारापि प्रवेशावश्यम्भावित्वाद्दस्या गम्भीरायाः
। कुमुदवद्विशदानि धवलानि यटुवानि शीघ्राणि शङ्कराणां मीनानामुद्धर्तनान्युलुण्ठनान्येव प्रेक्षितान्यवलोडनानि
॥ “त्रिषु स्याञ्चटुलं शीघ्रम्” इति विश्वः ॥ अेतावदेव गम्भीराया अनुरागलिङ्गम् । घैर्याङ्गाष्टर्षात् ।
वैयात्यादिति यावत् । मोघीकर्तुं विह्वलीकर्तुं नार्हसि । नानुरक्ता विप्रलभ्येत्यर्थः ॥ धूर्तलक्षाणां तु - “क्षिप्रान्ति
नित्यं गमितां कामिनीमिति सुन्दरः । उपैत्यरक्तां यत्नेन रक्तां धूर्तो विमुञ्चति ॥ “इति ॥

तस्याः किञ्चित्तरधृतमिव प्राभवानीरशाभं
नीत्वा नीलं सलिलवसनं मुक्तरोधो नितम्बम् ।
प्रस्थानं ते कथमपि सभे लम्बमानस्य भावि

ज्ञातास्वादो वितजघनां को विडातुं समर्थः ॥ ४१ ॥

तस्या इति ॥ उे सभे, प्राप्ता वानीरशाभा वतेसशाभा येन तत्तथोक्तमतयेव किञ्चिदीषत्तरधृतं
उस्तावलम्बितमिव स्थितम् । मुक्तस्त्यक्तो रोधस्तटमेव नितम्बः कटिन तत्तथोक्तम् ॥ “नितम्बः
पश्चिमे श्रोत्रिभागेऽद्विकटके कटौ” इति यादवः ॥ नीलं कृष्णवर्णं तस्या गम्भीरायाः सलिलमेव वसनं
नीत्वापनीय ॥ प्रस्थानसमये प्रेयसीवसनग्रहणं विरहतापविनोदनार्थमिति प्रसिद्धम् ॥ लम्बमानस्य
पीतसलिलभरावलम्बमानस्य । अन्यत्र जघनाद्बद्धस्य । ते तव प्रस्थानं प्रयाणं कथमपि कृच्छ्रेण भावि ॥
कृच्छ्रत्वे उेतुमाह - ज्ञातेति ॥ ज्ञातास्वादोऽनु भूतरसः कः पुमान्विवृतं प्रकटीकृतं जघनं कटिस्तत्पूर्वभागे वा
यस्यास्ताम् ॥ “जघनं स्यात्कटौ पूर्वश्रोत्रिभागापरंशयोः” इति यादवः ॥ विडातुं त्यक्तुं समर्थः । नकोऽपीत्यर्थः
॥

त्वन्निष्पन्दीच्छसितवसुधागन्धसम्पर्करभ्यः
स्रोतोस्त्रध्वनितसुभगं दन्तिभिः पीयमानः ।
नीचैर्वास्यत्युपजिगमिषोर्देवपूर्वं गिरिं ते
शीतो वायुः परिणामयिता काननोद्बुम्भराणाम् ॥ ४२ ॥

त्वदिति ॥ त्वन्निष्पन्नेन तव दृष्टयोश्च सिताया उपभृष्टिताया वसुधाया भूमेर्गन्धस्य सम्पर्केण रभ्यः
। सुरभिःरित्यर्थः ॥ स्रोतः शब्देनेन्द्रियवाचिना तद्विशेषो घ्राणं लक्ष्यते ॥ “स्रोतोऽम्बुवेगेन्द्रिययोः”
इत्यमरः ॥ स्रोतोस्त्रध्वेषु नासाग्रकुण्डरेषु यवनिर्त शब्दस्तेन सुभगं यथा तथा दन्तिभिर्गजैः पीयमानः ।
वसुधागन्धलोभादाघ्रायमाण इत्यर्थः । अनेन मान्द्यमुच्यते । काननेषु वनेषुद्बुम्भराणां जन्तुकुलानाम् ॥
“उद्बुम्भरो जन्तुकुलो यज्ञाङ्गो उेमदुग्धकः” इत्यमरः ॥ परिणामयिता परिपाकयिता ॥ “मितां द्रवः” इति
द्रवः ॥ शीतो वायुः । देवपूर्वं देवशब्दपूर्वं गिरिम् । देवगिरिमित्यर्थः । उपजिगमिषोरुपगन्तुमिच्छाः ॥ गमेः
सन्नन्ताद्प्रत्ययः ॥ ते तव नीचैः शनैर्वास्यति । त्वां वीजयिष्यतीत्यर्थः ॥ सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठी ॥ “देवपूर्वं

ગિરિમ્” ઇત્યત્ર દેવપૂર્વત્વં ગિરિશબ્દસ્ય । ન તુ સંજ્ઞિનસ્તદર્થસ્યેતિ । સંજ્ઞાયાઃ સંજ્ઞિત્વાભાવાદવાચ્યવચનં દોષમાહુરાલકુારિકાઃ । તદુક્તમેકાવલ્યાં - “યદવાચ્યસ્ય વચનમવાચ્યવચનં હિ તત્” ઇતિ ॥ સમાધાનં તુ દેવશબ્દવિશેષિતેન ગિરિશબ્દેન શબ્દપરેણ મેઘોપગમનયોગ્યો દેવગિરિર્લક્ષ્યત ઇતિ કથયિસમ્પાદમ્ ॥

તત્ર સ્કન્દં નિયતવસતિં પુષ્પમેઘીકૃતાત્મા

પુષ્પાસારૈઃ સ્નપયતુ ભવાન્વ્યોમગડ્ગાજલાદ્રૈઃ ।

રક્ષાહેતોર્નવશશિભૃતા વાસવીનાં ચમૂના-

મત્યાદિત્યં હુતવહમુખે સમ્ભૃતં તદ્દિ તેજઃ ॥ ૪૩ ॥

તત્રેતિ ॥ તત્ર દેવગિરૌ નિયતા વસતિર્થસ્ય તમ્ । નિત્યસન્નિહિતમિત્યર્થઃ ॥ પુરા કિલ તારકાખ્યાસુરવિજયસન્તુષ્ટઃ સુરપ્રાર્થનાવશાદ્ભગવાન્ભવાનીનન્દનઃ સ્કન્દો નિત્યમહમિહ સહ શિવાભ્યાં વસામીત્યુક્ત્વા તત્ર વસતીતિ પ્રસિદ્ધિઃ ॥ સ્કન્દં કુમારે સ્વામિનમ્ । પુષ્પાણાં મેઘઃ પુષ્પમેઘઃ । પુષ્પમેઘીકૃતાત્મા કામરૂપત્વાત્પુષ્પવર્ષુકમેઘીકૃતવિગ્રહઃ સન્વ્યોમગડ્ગાજલાદ્રૈઃ । પુષ્પાસારૈઃ પુષ્પસમ્પાતૈઃ “ધારાસમ્પાત આસારઃ” ઇત્યમરઃ ॥ ભવાન્સ્વયમેવ સ્નપયત્વભિષિગ્ચતુ । સ્વયમ્પૂજાયા ઉત્તમત્વાદિતિ ભાવઃ ॥ તથા ચ શમ્બુરહસ્યે - “સ્વયં યજતિ ચેદેવમુત્તમા સોદરાત્મજૈઃ । મધ્યમા યા યજેદ્દૃત્યૈરધમા યાજનક્રિયા ॥ “ ઇતિ ॥ સ્કન્દસ્ય પૂજ્યત્વસમર્થનેનાર્થનાર્થાન્તરં ન્યસ્યતિ રક્ષેતિ ॥ તદ્ભગવાન્ । સ્કન્દ ઇત્યર્થઃ ॥ વિઘેયપ્રાધાન્યાનપુંસકનિર્દેશઃ ॥ વાસવસ્યેમા વાસવ્યઃ ॥ “તસ્યેદમઃ” ઇત્યણ્ ॥ તાસાં વાસવીનામૈન્દ્રીણાં ચમૂનાં સેનાનાં રક્ષયા કારણેન । રક્ષાર્થમિત્યર્થઃ ॥ ષષ્ઠી હેતુપ્રયોગે” ઇતિ ષષ્ઠી ॥ નવશશિભૃતા ભગવતા ચન્દ્રશંખરેણ । વહતીતિ વહઃ ॥ પચાદ્યઃ ॥ હુતસ્ય વહો હુતવહો વહિસ્તસ્ય મુખે સમ્ભૃતં સગ્ચિતં આદિત્યમતિકાન્તમત્યાદિત્યમ્ ॥ “અત્યાદયઃ કાન્તાદ્યર્થે દ્વિતીયયા” ઇતિ સમાસઃ ॥ તેજો હિ સાક્ષાદ્ભગવતો હરસ્યૈવ મૂર્ત્યન્તરમિત્યર્થઃ । અતઃ પૂજ્યમિતિ ભાવઃ । મુખગ્રહણં તુ શુદ્ધત્વસૂચનાર્થમ્ । તદુક્તં શમ્બુરહસ્યે - “ગવાં પશ્ચાદ્વિજસ્યાડ્વિયોગિનાં ત્વહવેર્વચઃ । પરં શુચિતમં વિદ્યાન્મુખં સ્ત્રીવહ્નિવાજિનામ્ ॥ “ઇતિ ॥

જ્યોતિર્લેખાવલયિ ગલિતં યસ્ય બહૈ ભવાની

પુત્રપ્રેમણા કુવલયદલપ્રાપિ કર્ણો કરોતિ ।

ધૌતાપાડ્ગં હરશશિરુયા પાવકેસ્તં મયૂરં

પશ્ચાદ્વિગ્રહણગુરુભિર્ગર્જિતૈર્નર્તયેથાઃ ॥ ૪૪ ॥

જ્યોતિરિતિ ॥ જ્યોતિષસ્તેજસો લેખા રાજયસ્તાસાં બલ્યં માણ્ડલં યસ્યાસ્તીતિ તથોક્તમ્ । ગલિતં ભ્રષ્ટમ્ । ન તુ લૌલ્યાત્સ્વયં છિન્નમિતિ ભાવઃ । યસ્ય મયૂરસ્ય બહૈ પિચ્છમ્ । “પિચ્છબહૈ નપુંસકે” ઇત્યમરઃ ॥ ભવાની ગૌરી । પુત્રપ્રેમણા પુત્રસ્નેહેન કુવલયસ્ય દલં પત્રં તત્પ્રાપિ તદ્યોગિ યથા તથા કર્ણો કરોતિ । દલેન સહ ધારયતી-ત્યર્થઃ । યદ્વા કુવલયસ્ય દલપ્રાપિ દલભાજિ દલાહૈ કર્ણો કરોતિ ॥ ક્વિલબન્તાત્સામી ॥ દલં પરિહૃત્ય તસ્થાને બહૈ ઘત્ત ઇત્યર્થઃ ॥ નાથસ્તુ “કુવલયદલક્ષેપિ” ઇતિ પાઠમનુસૃત્ય “ક્ષેપો નિન્દાપસારણં વા ઇતિ” વ્યાખ્યાતવાન્ ॥ હરશશિરુયા હરશિરશ્ચન્દ્રિકયા ધૌતાપાડ્ગં સ્વતોડપિ શૌકલ્યાદતિઘવલિતનેત્રાન્તમ્ ॥ “અપાડ્ગૌ નેત્રયોરન્તૌ” ઇત્યમરઃ ॥ પાવકસ્યાગ્નેરપત્યં પાવકિઃ સ્કન્દઃ ॥ “અત ઇન્” ઇતિ ઇન્ ॥

તસ્ય તં પૂર્વોક્તં મયૂરે પશ્ચાત્પુષ્પાભિષેચનાનન્તરમદ્રેદેવગિરેઃ કર્તુઃ ॥ ગ્રહણેન ગુહાસડ્કમાણેન ગુરુભિઃ ।
પ્રતિધ્વાનમહદ્ભિરિત્યર્થઃ ॥ ગજિતૈર્નર્તયેથા નૃત્યં કારય ॥ માર્દડ્ગિકભાવેન ભગવન્તં કુમારમુપાસસ્વેતિ ભાવઃ
॥ “નર્તયેથા” ઇત્યત્ર “આણાવકર્મકાચ્ચિત્તવહર્તૃકાત્” ઇત્યાત્મનેપદાપવાદઃ । “નિગરણયલનાર્થેભ્યશ્ચ” ઇતિ
પરસ્મૈપદં ન ભવતિ તસ્ય ન પાદમ્યાજ્યમાજ્યસપરિમુહરુ ચિત્રૃતિવદવસઃ” ઇતિ પ્રતિષેધાત્ ॥

આરાધ્યૈનં શરવણાભવં દેવમુલ્લડ્ગિતાધ્વા

સિદ્ધદ્વન્દ્વૈર્જલકણભયાદ્વીણિભિર્મુક્તમાર્ગઃ ।

વ્યાલમ્બેથાઃ સુરભિતનયાલમ્બજાં માનયિષ્યન્

સ્રોતોમૂર્ત્યા ભુવિ પરિણતાં રન્તિદેવસ્ય કીર્તિમ્ ॥ ૪૫ ॥

આરાધ્યેતિ ॥ એનં પૂર્વોક્તં શરા બાણતુણાનિ ॥ “શરો બાણે બાણતુણે” ઇતિ શબ્દાણ્વિ ॥ તેષાં વનં શરવણં
“પ્રનિરન્તઃ શરે” ઇત્યાદિના ણાત્વમ્ । તત્ર ભવો જન્મ યસ્ય તં શરવણાભવમ્ ॥ “અવજર્જ્યો બહુપ્રીહિર્વ્યધિકરણો
જન્માધુત્તરપદઃ” ઇતિ વામનઃ । અવજર્જ્યોડગતિકત્વાદાશ્રયણીય ઇત્યર્થઃ ॥ દેવં સ્કન્દમ્ ॥ “શરજન્મા ષડાનનઃ”
ઇત્યમરઃ ॥ આરાધ્યોપાસ્ય વીણિભિવણાવદ્ભિઃ ॥ ગ્રીહ્યાદિત્વાદિનિઃ ॥ સિદ્ધદ્વન્દ્વૈઃ સિદ્ધમિથુનૈઃ । ભગવન્તં
સ્કન્દમુપવીણયિતુમાગતૈરિતિ ભાવઃ । જલકણભયાત્ । જલસેકસ્ય વીણાકવણનપ્રતિબન્ધકત્વાદિતિ ભાવઃ
। મુક્તમાર્ગસ્ત્યક્તવર્મા સન્નુલ્લડ્ઘિતાધ્વા । કિચન્તમધ્વાનં ગત ઇત્યર્થઃ । સુરભિતનયાનાં ગવામાલમ્બેન
સંજ્ઞાપનેન જાયત ઇતિ તથોક્તામ્ । ભુવિ લોકે સ્રોતોમૂર્ત્યા પ્રવાહરૂપેણ પરિણતાં રૂપવિશેષમાપન્નાં રન્તિદેવસ્ય
દશપુરુષતેર્મહારાજસ્ય કીર્તિમ્ । ચર્મણવત્યાખ્યાં નદીમિત્યર્થઃ । માનવિષ્યન્સત્કારયિષ્યન્વ્યાલમ્બેથાઃ ।
આલમ્બ્યાવતરેરિત્યર્થઃ ॥ પુરા કિલ રાણો રન્તિદેવસ્ય ગવાલમ્બેષ્વેકત્ર સમ્ભૂતાદ્રક્ત નિષ્યન્દાચ્ચર્મરાશેઃ
કાચિન્નદી સસ્યન્દે । સા ચર્મણવતીત્યાખ્યાયત ઇતિ ॥

ત્વચ્ચાદાતુ જલમવનતે શાર્ડ્ગિણો વર્ણચૌરે

તસ્યાઃ સિન્ધોઃ પૃથુમપિ તન્નુ દૂરભાવાત્પ્રવાહમ્ ।

પ્રેક્ષિષ્યન્તે ગગનગતયો નૂનમાવજર્જ્ય દૃષ્ટી-

રેકં મુક્તાગુણમિવ ભુવઃ સ્થૂલમધ્યેન્દ્રનીલમ્ ॥ ૪૬ ॥

ત્વયીતિ ॥ શાર્ડ્ગિણઃ કૃષ્ણસ્ય વર્ણસ્ય કાન્તેશ્ચૌરે વર્ણચૌરે । તત્તુલ્યવર્ણ ઇત્યર્થઃ । ત્વયિ જલમાદાતુમવનતે
સતિ પૃથુમપિ દૂરત્વાત્તન્નુ સૂક્ષ્મતયા પ્રતીયમાનં તસ્યાઃ સિન્ધોશ્ચર્મણવત્યાખ્યાયાઃ પ્રવાહમ્ । ગગને ગતિર્થેષાં
તે ગગનગતયઃ ખેચરાઃ સિદ્ધગન્ધર્વાદયઃ ॥ અયમપિ બહુપ્રીહિઃ પૂર્વવજ્જન્માધુત્તરપદેષુ દ્રષ્ટવ્યઃ ॥ નૂનં સત્યં
દૃષ્ટીરાવજર્જ્ય નિયમ્યૈકમેકયશ્ચિકં સ્થૂલો મહાન્મધ્યો મધ્યમાણીભૂત ઇન્દ્રનીલો યસ્ય તં ભુવો ભૂમેર્મુક્તાગુણં
મુક્તાહારમિવ પ્રેક્ષિષ્યન્તે ॥ અત્રાત્યન્તનીલમેઘસડ્ગતસ્ય પ્રવાહસ્ય ભૂકણમુક્તાગુણત્વેનોત્રોક્ષણાદુત્રોક્ષેવેય
મિતીવશબ્દેન વ્યજયતે । નિરુક્તકારસ્તુ “તત્ર તત્રોપમા યત્ર ઇવશબ્દસ્ય દર્શનમ્” ઇતીવશબ્દદર્શનાદત્રાપ્યુપમૈવેતિ
બભ્રામ ॥

તાર્મુત્તીર્યં પ્રજ પરિચિતભૂલતાવિભ્રમાણાં

પક્ષ્મોત્ક્ષેપાદુપરિવિલસત્કૃષ્ણશારપ્રભાણામ્ ।

કુન્દક્ષેપાનુગમધુકર શ્રીમુષામાત્મભિમ્બં

પાત્રીકુર્વન્દશપુરવધૂનેત્રકૌતૂહલાનામ્ ॥ ૪૭ ॥

તામિતિ ॥ તાં ચર્મણવતીમુતીર્યં ભુવો લતા ઇવ ભૂલતાઃ । ઉપમિતસમાસઃ । તાસાં વિભ્રમા વિલાસાઃ પરિચિતાઃ ક્લૃમા યેષુ તેષાં પક્ષ્માણિ નેત્રલોમાનિ ॥ “પક્ષ્મ સૂત્રે ચ સૂક્ષ્માંશે કિંજલે નેત્ર લોમનિ” ઇતિ વિશ્વઃ ॥ તેષામુક્ષેપાદુન્નમનાદ્યેતોઃ । કૃષ્ણાશ્ચ તાઃ શારાશ્ચ કૃષ્ણશારા નીલશબલાઃ ॥ “વર્ણો વર્ણન” ઇતિ સમાસઃ ॥ “કૃષ્ણરક્તસિતાઃ શારાઃ” ઇતિ યાદવઃ । તતશ્ચ શારશબ્દાદેવ સિદ્ધે કાષ્ણર્યે પુનઃ કૃષ્ણપદોપાદાનં કાષ્ણર્યપ્રાધાન્યાર્થમ્ । રક્તત્વં તુ ન વિવક્ષિતમુપમાનાનુસારાત્તસ્ય સ્વા ભાવિકસ્ય સ્ત્રીનેત્રેષુ સામુદ્રિકવિરોધાદિતરસ્યાપ્રસઙ્ગાત્ । ક્વચિદ્ભાવકથનં તૂપપતિવિષયમ્ ॥ ઉપરિ વિલસન્ત્યઃ કૃષ્ણશારાઃ પ્રભા યેષાં તેષામ્ । કુન્દાનિ માધ્યકુસુમાનિ ॥ “માઘ્યં કુન્દમ્” ઇત્યમરઃ । તેષાં ક્ષેપ ઇતસ્તતશ્ચલનં તસ્યાનુગ અનુસારિણો યે મધુકરાસ્તેષાં શ્રિયં મુષ્ણન્તીતિ તથોક્તાનામ્ । ક્ષિપ્યમાણકુન્દાનુવિધાયિમધુકર કલ્પાનામિત્યર્થઃ । દશપુરં રન્તિદેવસ્ય નગરં તસ્ય વધ્વઃ સ્ત્રિયઃ ॥ “વધૂર્જયા સ્નુષા સ્ત્રી ચ ઇત્યમરઃ ॥ તાસાં નેત્રકૌતૂહલાનાં નેત્રાભિલાષાણામ્ । સાભિલાષદૃષ્ટીનામિત્યર્થઃ । આત્મભિમ્બં સ્વમૂર્તિ પાત્રીકુર્વન્વિષયીકુર્વન્નજ ગચ્છ ॥

બ્રહ્માવર્ત જનપદમથ ચ્છાયયા ગાહમાનઃ

ક્ષેત્રં ક્ષત્રપ્રધનપિશુનં કૌરવં તદ્ભજેથાઃ ।

રાજન્યાનાં સિતશરશતૈર્યંત્ર ગાણ્ડીવધન્વા

ધારાપાતૈસ્ત્વમિવ કમલાન્યભ્યવર્ષન્મુખાનિ ॥ ૪૮ ॥

બ્રહ્માવર્તમિતિ ॥ અથાનન્તરં બ્રહ્માવર્ત નામ જનપદં દેશમ્ ॥ અત્ર મનુઃ - “સરસ્વતીદૃષ્ઢત્યોર્દેવનદ્યોર્યદન્તરમ્ । તં દેવનિર્મિતં દેશં બ્રહ્માવર્ત પ્રચક્ષતે ॥ “ઇતિ ॥ છાયયાનાતપમણલેન ગાહમાનઃ પ્રવિશત્ર તુ સ્વરૂપેણ ! પીઠક્ષેત્રાશ્રમાદીનિ પરિવૃત્યાન્યતો વ્રજેત્” ઇતિ વચનાત્ । ક્ષત્રપ્રધનપિશુનમ્ । અઘાપિ શિરઃકપાલાદિમત્તયા કુરુપાણ્ડવચુદ્ધસૂચકમિત્યર્થઃ ॥ “ચુદ્ધમાયોધનં જન્યં મધનં પ્રવિદારણમ્” ઇત્યમરઃ ॥ તત્માસિદ્ધં કુરૂણામિદં કૌરવં ક્ષેત્રં ભજેથાઃ । કુરુક્ષેત્રં વ્રજેત્યર્થઃ ગાણ્ડ્યસ્યાસ્તીતિ ગાણ્ડીવં ધનુર્વિશેષઃ ॥ સંજ્ઞાયામ્” ઇતિ મત્વર્થાયો વપ્રત્યયઃ ॥ “ગાણ્ડ્યજગા-” કપિધ્વજસ્ય ગાણ્ડીવગાણ્ડિવૌ પુત્રપુંસકૌ” ઇત્યમરઃ ॥ તદ્ધનુર્યસ્ય સ ગાણ્ડીવધન્વાડર્જુનઃ ॥ “વા સંજ્ઞાયામ્” ઇત્યનડાદેશઃ ॥ સિતશરશતૈર્નિશિતબાણસહસૈ રાજન્યાનાં રાજ્ઞાં મુખાનિ ધારાણામુદકધારાણાં પાતૈઃ કમલાનિ ત્વમિવાભ્યવર્ષદભિમુખં દૃષ્ટવાન્ । શરવર્ષેણ શિરાંસિ વિચ્છેદેત્યર્થઃ ॥

હિત્વા હાલામભિમતરસાં રેવતીલોચનાહુઙ્

બન્ધુપ્રીત્યા સમરવિમુખો લાઙ્ગલી યાઃ સિષેવે ।

કૃત્વા તાસામભિગમમપાં સૌમ્ય સારસ્વતીના-

મન્તઃ શુદ્ધસ્ત્વમપિ ભવિતા વર્ણમાત્રેણ કૃષ્ણઃ ॥ ૪૯ ॥

હિત્વેતિ ॥ બન્ધુપ્રીત્યા કુરુપાણ્ડવસ્નેહેન । ન તુ ભયેન । સમરવિમુખો ચુદ્ધનિઃસ્પૃહઃ । લાઙ્ગલમસ્યાસ્તીતિ લાઙ્ગલી હલધરઃ । અભિમતરસામભીષ્ટસ્વાદાં તથા રેવત્યાઃ સ્વપ્રિયાયા લોચને એવાહુઃ પ્રતિભિમ્બિતત્વાચ્ચિહ્નં યસ્યાસ્તાં હાલાં સુરામ્ ॥ “સુરા હલિપ્રિયા હાલા” ઇત્યમરઃ ॥ “અભિપ્રયુક્તં દેશભાષાપદમિત્યત્ર સૂત્રે હાલેતિ

देशभाषापदमध्यतीव कविप्रयोगात्साधु” इत्युदाजहार वामनः ॥ उित्वा त्यक्त्वा । दृस्त्यजामपीति भावः ।
याः सारस्वती-अपः शिषेवे । उे सौम्य सुभग, त्वं तासां सरस्वत्या नद्या इभाः सारस्वत्यस्तासामभिगमं
सेवां कृत्वान्तोऽन्तरात्मनि शुद्धो निर्मलो निर्दोषो भविता ॥ “एवुत्तुथी” इति तुय ॥ अपि सद्येव
पूतो भविष्यसीत्यर्थः ॥ “वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्भा” इति वर्तमानप्रत्ययः ॥ वार्णामाश्रेण वार्णैव कृष्णः
श्यामः । न तु पापेनेत्यर्थः । अन्तः शुद्धिरेव सम्पाद्या न तु भाज्या । भङ्गिःशुद्धोऽपि सूतवधप्रायश्चित्तार्थं
सारस्वतसलिलसेवी तत्र भगवान्भलभद्र एव निर्दर्शनम् । अतो भवतापि सरस्वती सर्वथा सेवितव्येति भावः
॥

तस्माद्गच्छेन्नुकनभलं शैलराजावतीर्णां

जहो कन्यां सगरतनयस्वर्गसोपानपङ्क्तिम् ।

गौरीवङ्गत्रभ्रुकुटिरयनां या विडस्येव कुनैः

शम्भोः केशग्रहणमकरोद्विन्दुलग्नोर्मिडस्ता ॥ ५० ॥

तस्मादिति ॥ तस्मात्पुरुक्षेत्रात्कनभलस्याद्रेः समीपेऽनुकनभलम् ॥ “अनुर्यत्समया” इत्यव्ययीभावः ॥
शैलराजाद्धिमवतोऽवतीर्णां सगरतनयानां स्वर्गसोपानपङ्क्तिम् । स्वर्गप्राप्तिसाधनभूतामित्यर्थः । जहोर्नाम राज्ञः
कन्यां जहोर्वा गच्छेर्गच्छ ॥ विध्यर्थे लिङ् ॥ या जहोर्वी गौर्या वङ्ग्रे या भ्रुकुटिरयना सापत्यरोषादद्भ्रूभङ्गकरं
तां कुनैर्विडस्यावडस्येव ॥ धावत्याह्नेनानां डासत्वनोत्प्रेक्षा ॥ इन्दौ शिरोमाणिङ्गवभूते लग्ना उर्मय एव उस्ता
यस्याः सेन्दुलग्नोर्मिडस्ता सती शम्भोः केशग्रहणमकरोत् । यथा काचित्प्रीडा नायिका सपत्नीमसडमाना
स्ववाल्म्यं प्रकटयन्ती स्वभर्तारं सड शिरोरत्नेन केशेष्वार्कषति तद्गदिति भावः ॥ इदं य पुरा डिल
भगीरथमार्थनया भगवतीं गगनपथात्पतन्तीं गङ्गां गङ्गाधरो जटाश्रुतेन जाति कथामुपज्ज्व्योक्तम् ॥

तस्याः पातु सुरगज इव व्योम्नि पश्चार्धलम्भी

त्वं येदच्छस्कुटिकविशदं तर्कथेस्तिर्यगम्भः ।

संसर्पत्या सपदि भवतः स्रोतसि यथायथासौ

स्यादस्थानोपगतयमुनासङ्गमेवाभिरामा ॥ ५१ ॥

तस्या इति ॥ सुरगज इव कश्चिद्गज इव व्योम्नि पश्चार्धलम्भी । पश्चिमाधमित्यर्थः ॥ पृषोदरादित्वात्साधुः
॥ तेन लम्बत इति पश्चार्धलम्भी सन्ध्याधर्धभागेन व्योम्नि स्थित्वा । पूर्वार्धेन जलोन्मुष इत्यर्थः । अश्च
स्कुटिकविशदं निर्मलस्कुटिकावदातं तस्या गङ्गाया अम्भस्तिर्यङ्गिरेश्चीनं यथा तथा पातुं त्वं तर्कथेवियारयेश्चेत् ।
सपदि स्रोतसि प्रवाडे संसर्पन्त्या सङ्कामन्त्या भवतश्छायया प्रतिभिम्बेनासौ गङ्गास्थाने प्रयागादन्यत्रोपगतः
प्राप्तो यमुनासङ्गमो यथा सा तथाभूतेवाभिरामा स्यात् ॥

आसीनानां सुरभितशिलं नाभिगन्धैर्मृगाणां

तस्या एव प्रभवमयलं प्राप्य गौरै तुषारैः ।

वक्ष्यस्यध्वश्रमविनयने तस्य शङ्गे निषण्णः

शोभां शुभ्रनिनयनषोभातपङ्कोपमेयाम् ॥ ५२ ॥

આસીનાનામિતિ ॥ આસીનાનામુપવિષ્ણાનાં મૃગાણાં કસ્તૂરિકામૃગાણામ્ ॥ અન્યથા નાભિગન્ધાનુપપત્તેઃ ॥ નાભિગન્ધૈઃ કસ્તૂરીગન્ધૈસ્તેષાં તદુદ્ભવત્વાત્ ॥ અત એવ મૃગનાભિસંજ્ઞા ચ ॥ “મૃગનાભિમૃગમદઃ કસ્તૂરી ચ” ઇત્યમરઃ ॥ અથવા નાભયઃ કસ્તૂર્યઃ ॥ “નાભિઃ પ્રધાને કસ્તૂરીમદે ચ ક્વચિદીરિતઃ” ઇતિ વિશ્વઃ ॥ તાસાં ગન્ધૈઃ સુરભિતાઃ સુરભીકૃતાઃ શિલા યસ્ય તં તસ્યા ગડ્ગાયા એવ પ્રભવત્યસ્માદિતિ પ્રભવઃ કારણમ્ ॥ તુષારૈર્ગૌરં સિતમ્ ॥ અવદાતઃ સિતો ગૌરઃ ઇત્યમરઃ ॥ અચલં પ્રાપ્ય ॥ વિનીયતેડનેતિ વિનયનમ્ ॥ કરણે લ્યુટ્ ॥ અધ્વશ્રમસ્ય વિનયનેડપનોદકે તસ્ય હિમાદ્રેઃ શ્ડ્ગે નિષણ્ણઃ સન્ ॥ શુભ્રો યસ્ત્રિનયનસ્ય ત્ર્યમ્બકસ્ય વૃષો વૃષભઃ ॥ “સુકૃતે વૃષભે વૃષઃ” ઇત્યમરઃ ॥ તેનોત્માતેન વિદારિતેન પડ્ગુન સહો પમેયામુપમાતુમર્હા શોભાં વક્ષ્યસિ વોઢાસિ ॥ વહતેલટ્ ॥ “ત્રિનયન-” ઇત્યત્ર “પૂર્વપદાત્સંજ્ઞાયામગઃ” ઇતિ ણ્ણવં ન ભવતિ “ક્ષુભ્રાદિષુ ચ” ઇતિ નિષેધાત્ ॥ તસ્યાઃ પ્રભવમિત્યાદિના હિમાદ્રૌ મેવસ્ય વૈવાહિકો ગૃહવિહારો ધ્વન્યતે ॥

તં ચેદ્વાયૌ સરતિ સરલસ્કન્ધસઙ્ઘટ્ટજન્મા

બાધેતોલ્કાક્ષપિતયમરીબાલભારો દવાગ્નિઃ ।

અર્હસ્થેનં શમયિતુમલં વારિધારાસહસ્રૈ-

રાપન્નાર્તિપ્રશમનફલાઃ સમ્પદો હ્યુત્તમાનામ્ ॥ ૫૩ ॥

તમિતિ ॥ વાયૌ વનવાતે સરતિ વાતિ સતિ સરલાનાં દેવદારુદ્રુમાણાં સ્કન્ધાઃ પ્રદેશવિશેષાઃ ॥ “અસ્ત્રી પ્રકાણઃ સ્કન્ધઃ સ્યાન્મૂલાચ્છાખાવધેસ્તરોઃ” ઇત્યમરઃ ॥ તેષાં સઙ્ઘટ્ટનેન સઙ્ઘર્ષગેન જન્મ યસ્ય સ તથોક્તઃ ॥ જન્મોત્તરપદત્વાદ્યથધિકારણોડપિ બહુગ્રીહિઃ સાધુરિત્યક્તમ્ ॥ ઉલ્કાભિઃ સ્ફુલિડ્ગૈઃ ક્ષપિતા નિર્દેગધાશ્રમરીણાં બાલભારાઃ કેશસમૂહા યેન ॥ દવ એવાગ્નિર્વાગ્નિર્વનવહ્નિઃ ॥ “વને ચ વનવહ્નૌ ચ દવો દાવ ઇતીષ્યતે” ઇતિ યાદવઃ ॥ તં હિમાદ્રિં બાધેત ચેત્પીડયેદદિ ॥ એનં દવાગ્નિં વારિધારાસહસ્રૈઃ શમયિતુમર્હસિ ॥ યુક્તં ચૈતદિત્યાહ - ઉત્તમાનામ્હતાં સમ્પદઃ સમૃદ્ધય આપન્નાનામાર્તાનામાર્તિપ્રશમનમાપવિવારણમેવ ફલં પ્રયોજનં યાસાં તાસ્તથોક્તા હિ ॥ અતો હિમાચલસ્ય દાવાનલસ્ત્વયા શમયિતવ્ય ઇતિ ભાવઃ ॥

યે સંરમ્ભોત્પતનરભસાઃ સ્વાડ્ગભડ્ગાય તસ્મિન્

મુક્તાધ્વાનં સપદિ શરભા લઙ્ઘયેયુર્ભવન્તમ્ ।

તાન્દુર્વાયાસ્તુમુલકરકાવૃષ્ટિપાતાવકીર્ણાન્

કે વા ન સ્યુઃ પરિભવપદં નિષ્ફલારમ્ભયત્નાઃ ॥ ૫૪ ॥

ચ ઇતિ ॥ તસ્મિન્હિમાદ્રૌ સંરમ્ભઃ કોપઃ ॥ “સંરમ્ભઃ સઙ્ક્રમે કોપે” ઇતિ શબ્દાર્ણવિ ॥ તેનોત્પતન ઉત્ત્વવને રભસો વેગો યેષાં તે તથોક્તાઃ ॥ “રમસો વેગહર્ષયોઃ” ઇત્યમરઃ ॥ યે શરભા અષ્ટાપદ મૃગવિશેષાઃ ॥ શરભઃ શલભે ચાષ્ટાપદે પ્રોક્તો મૃગાન્તરે” ઇતિ વિશ્વઃ ॥ મુક્તોડધ્વા શરભોત્ત્વલવનમાર્ગો યેન તં ભવન્તં સપદિ સ્વાડ્ગભડ્ગાય લઙ્ઘયેયુઃ ॥ સમ્ભાવનાયાં લિડ્ ॥ ભવતોડતિદૂરત્વાત્સ્વાડ્ગભડ્ગાવિરિક્તં ફલં નાસ્તિ લઙ્ઘનસ્યેત્યર્થઃ ॥ તાન્ શરભાંસ્તુમુલાઃ સહુલાઃ કરકા વર્ષોપલાઃ ॥ “વર્ષો પલસ્તુ કરકા” ઇત્યમરઃ ॥ તાસાં વૃષ્ટિસ્તસ્યાઃ પાતેનાવકીર્ણાન્વિક્ષિમાન્દુર્વાયાઃ કુરુચ્ચ ॥ વિધ્યર્થે લિડ્ ॥ ક્ષુદ્રોડધ્યધિક્ષિપન્પ્રતિપક્ષઃ સઘઃ પ્રતિક્ષેમ્ય ઇતિ ભાવઃ ॥ તથાહિ નિષ્ફલાયમ્ભરત્નાઃ આરમ્ભન્ત ઇત્યારમ્ભાઃ કર્માણિ તેષુ યત્ર ઉદ્યોગઃ સ નિષ્પલો યેષાં તે તથોક્તાઃ

। निष्कर्षोपकमा इत्यर्थः । अतः के वा परिभवपदं तिरस्कारपदं न स्युर्न भवन्ति सर्वं अत्र भवन्तीत्यर्थः ॥ यद्यत्र “घनो पलस्तु करके” इति यादववयनात्करकशब्दस्य नियतपुंलिङ्गताभिप्रायेण “करकाणामावृष्टिः” इति केषाञ्चिद्व्याख्यानां तदन्ये नानुमन्यन्ते । “वर्षोपलस्तु करका इत्यमरवयनं व्याख्याने क्षरिस्वामिना । “कमण्डलौ च करकः सुगते च विनायके” इति नानार्थं पुंस्यपि वक्ष्यतीति वदतोभयलिङ्गताप्रकाशनात् । यादवस्य तु पुंलिङ्गताविधाने तात्पर्यं न तु स्त्रीलिङ्गतानिषेध इति न तद्विरोधोऽपि । “करकस्तु करके स्थादाडिमे च कमण्डलौ । पक्षिभेदे करे यापि करका च घनोपले” इति विश्वप्रकाशवयने तूभयलिङ्गता व्यक्तौवेति न कुत्रापि विरोधवार्ता । अत एव रुद्रः-“वर्षोपलस्तु करका करकोऽपि च दृश्यते” इति ॥

तत्र व्यक्तं दृष्टिं यरणान्यासमर्थेन्दुमौलेः

शश्वत्सिद्धैः परिचितं बलिं भक्तिनम्रः परीयाः ।

यस्मिन्दृष्टे करणविगमादूर्ध्वमुद्धूतपापाः

सङ्कल्पन्ते स्थिरगणपदप्राप्तये श्रद्धधानाः ॥ ५५ ॥

तत्रेति ॥ तत्र डिमाद्रौ द्रुषटि कस्यांविच्छिन्नायां व्यक्तं प्रकटं शश्वत्सदा सिद्धयोगिभिः ॥ “सिद्धिर्निष्पत्तियोगयोः” इति विश्वः ॥ उपचितं बलिं रचितपूजाविधिम् ॥ “बलिः पूजोपहारयोः” इति यादवः ॥ अर्धश्चासांभिन्दुश्चेत्यर्थेन्दुः ॥ “अर्थः भाडे समेऽशके” इति विश्वः ॥ स मौलौ यस्य तस्येश्वरस्य यरणान्यासं पादविन्यासम् । भक्तिः पूजयेष्वनुरागस्तथा नम्रः सन्परीयाः प्रदक्षिणं कुरु ॥ परिपूर्वादिणो लिङ् ॥ यस्मिन्त्यादन्त्यासे दृष्टे सत्युद्धूतपापा निरस्तकल्मषाः सन्तः श्रद्धधाना विश्वसन्तः पुरुषाः । श्रद्धा विश्वासः । आस्तिक्य बुद्धिरिति यावत् । “श्रद्धन्तरोरुपसर्गवद्भृत्तिर्वक्तव्या” इति श्रुपूर्वाद्धातेः शानच् ॥ करणस्य क्षेत्रस्थ विगमादूर्ध्वं देहत्यागानन्तरम् ॥ “करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेषु च इत्यमरः ॥ स्थिरं शाश्वतं गणानां प्रमथानां पदं स्थानम् ॥ “गणः प्रमथसङ्घ्यौघाः” इति वैजयन्ती । तस्य प्राप्तये सङ्कल्पन्ते समर्थं भवन्ति ॥ क्लृप्तेः पर्याप्तियनस्यालमर्थत्वात्तद्योगे “नमःस्वस्ति-” इत्यादिना यतुर्थी ॥ “अलमिति पर्याप्त्यर्थगण्डणम्” इति भाष्यकारः ॥ व्यक्तं व्यञ्जयामास शिवः श्रीयरणद्वयम् ॥ डिमाद्रौ शाश्वतवादीनां सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ दृष्ट्वा श्रीयरणान्यासं साधकः स्थितये तनुम् ॥ इच्छाधीनशरीरो डि विद्यरेभ्य जगत्रयम् ॥ “इति शम्भुरुदस्ये ॥

शब्दायन्ते मधुरमनिलैः कीयकाः पूर्यमाणः

संसक्तानिस्त्रिपुरविजयो गीयते किन्नरीभिः ।

निर्द्धादस्ते मुरज एव येत्तन्दरेषु ध्वनिः स्यात्

सङ्गीतार्थो ननु पशुपतेस्तत्र भावी समग्रः ॥ ५६ ॥

शब्दायन्त इति ॥ हे मेघ, अनिलैः पूर्यमाणः कीयका वेणुविशेषाः ॥ “वेणवः कीयकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धृताः” इत्यमरः । “कीयको दैत्यभेदे स्याच्छुष्कवंशे द्रुमान्तरे” इति विश्वः ॥ मधुरं श्रुतिसुभं यथा तथा शब्दायन्ते शं कुर्वन्ति । स्वनन्तीत्यर्थः ॥ शब्दवैरकललाभकण्वमेधेभ्यः करणे” इत्यादिना ङ्यङ् ॥ अनेन वंशवाद्य सम्पत्तिरुक्ता । संसक्तानिः संयुक्तानिर्विशवाधानुषङ्गानिर्वा ॥ “संसक्तानिः” इति पाठे संरक्तकण्ठीभिरित्यर्थः ॥ किन्नरीभिः किन्नरस्त्रीभिः । त्रयाणां पुराणां समाहारस्त्रिपुरम् ॥ तद्धितार्थोत्तरपद-”

ઇતિ સમાસઃ । પાત્રાદિત્વાન્નપુસકત્વમ્ ॥ તસ્ય વિજયો ગીયતે । કન્દરેષુ દરીષુ ॥ “દરી તુ કન્દરો વા સ્ત્રી”
ઇત્યમરઃ ॥ તે તવ નિર્હ્રાદો મુરજે વાદ્યભેદે ધ્વનિરિવ । મુરજધ્વનિરિવેત્યર્થઃ । સ્થાચ્ચેત્તાહિં તત્ર ચરણસમીપે
પશુપતેર્નિત્યસન્નિહિતસ્ય શિવસ્ય સડ્ગીતમ્ ॥ “તૌર્થત્રિકં તુ સડ્ગીતં ન્યાચારમ્ભે પ્રસિદ્ધકે । તૂર્યાણાં ત્રિતયે
ચ” ઇતિ શબ્દાર્ણવે ॥ તદેવાર્થઃ સડ્ગીતાર્થઃ સડ્ગીતવસ્તુ ॥ “અર્થોઽભિધેયરૈવસ્તુપ્રયોજનનિવૃત્તિષુ” ઇત્યમરઃ
॥ સમગ્રઃ સમ્પૂર્ણો ભાવી નનુ ભવિષ્યતિ ખલુ ॥ ભવિષ્યતિ ગમ્યાદયઃ” ઇતિ ભવિષ્યદર્થે ણિનિઃ ॥

પ્રાલેયાદેરુપતમતિક્રમ્ય તાંસ્તાન્વિશેષાન્

હંસદ્વારં ભૃગુપતિયશોવર્ત્મ યત્કૌઞ્ચરન્ધમ્ ।

તેનોદીચીં દિશમનુસરે સ્તિર્થગાયામશોભી

શ્યામઃ પાદો બલિનિયમનાભ્યુદ્યતસ્યેવ વિષ્ણોઃ ॥ ૫૭ ॥

પ્રાલેયેતિ ॥ પ્રાલેયાદ્રેહિમાદ્રેરુપતરં તટસમીપે ॥ “અવ્યયં વિભક્તિ - “ઇત્યાદિના સમીપાર્થેઽવ્યયીભાવઃ ॥
તામ્ । સ્તાન્ ॥ વિપ્સાયાં દ્વિરુક્તિઃ ॥ વિશેષાન્દ્રષ્ટવ્યર્થાન્ ॥ “વિશેષોઽવયવે દ્રવ્યે દ્રષ્ટવ્યોત્તમવસ્તુનિ” ઇતિ
શબ્દાર્ણવે ॥ અતિક્રમ્યાનુસરેર્ગચ્છેરિત્યનાગતેન સમ્બન્ધઃ ॥ હંસાનાં દ્વારં હંસદ્વારમ્ ॥ માનસપ્રસ્થાયિનો હંસાઃ
કૌઞ્ચરન્દ્રેણ સગ્ચરન્તે ઇત્યાગમઃ ॥ ભૃગુપતેર્જામદગ્ચસ્ય યશોવર્ત્મ । યશઃપ્રવૃત્તિકારણમિત્યર્થઃ । યત્કૌઞ્ચસ્યાદ્રે
રન્દ્રમસ્તિ તેન કૌઞ્ચબિલેન બલેદૈત્યસ્ય નિયમને બન્ધનેઽભ્યુદ્યવસ્ય પ્રવૃત્તસ્ય વિષ્ણોર્વ્યાપિકસ્ય ત્રિવિક્રમસ્ય
શ્યામઃ કૃષ્ણવાર્ણઃ પાદ ઇવ તિર્થગાયામેન ક્ષિપ્રવેશનાર્થં તિરશ્ચીનદૈર્ઘ્યેણ શોભત ઇતિ તથાવિધઃ સન્નુદીચીમુત્તરં
દિશમનુસરેરનુગચ્છ ॥ પુરા કિલ ભગવતો દેવાઃક્રૂજટેર્ધનુરુપનિષદમધીયાનેન ભૃગુનન્દનેન સ્કન્ધસ્ય સ્પર્ધયા
કૌઞ્ચશિખરિણમતિનિશિતાવિશિખમુખેન હેલયા મૃત્વિણ્ડભેદં ભિત્વા તત એવ કૌઞ્ચકોડાદેવ સઘઃ સમુજ્જૃમ્ભિતે
કસ્મિન્નપિ યશઃક્ષીરનિઘૌ નિખિલમપિ જગજ્જાલમાપ્લાવિતમિતિ કથા શ્રુયતે ॥

ગત્વા ચોર્ધ્વં દશમુખભુજોચ્છ્વાસિતપ્રસ્થસન્ધેઃ

કૈલાસસ્ય ત્રિદશવનિતાદર્પણસ્યાતિથિઃ સ્યાઃ ।

શ્ડ્ગોચ્છાયૈઃ કુમુદવિશદૈર્મિત્ય વિતત્ય સ્થિતઃ ખં

રાશીભૂતઃ પ્રતિદિનમિવ ચમ્બકસ્યાટ્ટહાસઃ ॥ ૫૮ ॥

ગત્વેતિ ॥ કૌઞ્ચબિલનિર્ગમનાનન્તરમૂર્ધ્વં ચ ગત્વા દશમુખસ્ય રાવણસ્ય ભુજૈર્બાહુભિરુચ્છ્વાસિતા વિશ્લેષિતાઃ
પ્રસ્થાનાં સાનૂનાં સડ્ધયો યસ્ય તસ્ય ॥ એતેન નયનકૌ તુકસદ્ભાવ ઉક્તઃ ॥ ત્રિદશપરિમાણમેષામસ્તીતિ
ત્રિદશાઃ ॥ “સડ્ધ્યયાવ્યયા-” ઇત્યાદિના બહુવ્રીહિઃ । “બહુવ્રીહૌ સડ્ધ્યયે ડચ્-” ઇત્યાદિના સમાસાન્તો
ડજિતિ ક્ષીરસ્વામી ॥ ત્રિદશાનાં દેવાનાં વનિતાસ્તાસાં દર્પણસ્ય ॥ કૈલાસસ્ય સ્ફટિકત્વાદ્રજતત્વાદ્વા
ભિમ્બગ્રાહિત્વેનેદમુક્તમ્ ॥ કૈલાસસ્યાતિથિઃ સ્યાઃ । યઃ કૈલાસઃ કુમુદવિશદૈર્મિર્મલૈઃ શ્ડ્ગાણામુચ્છાયૈરૌત્રત્યૈઃ
ખમાકાશં વિતત્ય વ્યાપ્ય પ્રતિદિનં દિને દિને રાશીભૂતસ્ચમ્બકસ્ય ત્રિલોચનસ્યાટ્ટહાસ ઇવ સ્થિતઃ ॥
“અટ્ટાવતિશયક્ષૌમૌ” ઇતિ યાદવઃ ॥ ધાવલ્યાહ્વાસત્વેનોત્પ્રેક્ષા । હાસાદીનાં ધાવલ્યં કવિસમયસિદ્ધમ્ ॥

ઉત્પશ્યામિ ત્વયિ તટગતે સ્નિગ્ધાનાગ્જનાભે

સઘઃ કૃત્તદ્વિરદદશનચ્છેદગૌરસ્ય તસ્ય ।

शोभाभङ्गेः स्तिमितनयनप्रेक्षाणीयां भवित्री-

मंसन्धस्ते सति ढलभृतो मेयके वाससीव ॥ ५९ ॥

उत्पश्यामीति ॥ स्निग्धं मसृणं भिन्नं मर्दितं य यदञ्जनं कञ्जलं तस्यामेवाभा यस्य तस्मिंस्त्वयि तटगते सानुं गते सति सधः कृतस्य छिन्नस्य द्विरदशनस्य गञ्जन्तस्य छेदवद्भौरस्य धवलस्य तस्याद्रेः डैलासस्य मेयके श्यामले ॥ “कृष्णे नीलासितश्यामकालश्चाभलमेयकाः” इत्यमरः ॥ वाससि वस्त्रेऽसन्धस्ते सति ढलभृतो भलभद्रस्येव स्तिमिताभ्यां नयनाभ्यां प्रेक्षाणीयां शोभां भवित्रीं भाविनीमुत्पश्यामि । शोभा भविष्यतीति तर्क्यामीत्यर्थः ॥ श्रोती पूर्णोपमालङ्कारः ॥

डित्वा तस्मिन्भुजगवलयं शम्भुना दत्तडस्ता

डीडाशैले यद्वि य विचरेत्पादयारेण गौरी

भङ्गीभक्त्या विरचितवपुः स्तम्भितान्तर्जलौघः

सोपानत्वं कुरु मणितटारोडणायग्रयायी ॥ ६० ॥

डित्वेति ॥ तस्मिन्डीडाशैले डैलासे ॥ “डैलासः कनकाद्रिश्च मन्दरो गन्धमादनः । डीडार्थं निर्मिताः शम्भोदेवैः डीडाद्रयोऽभवन् ॥ “इति शम्भुरडस्ये । शम्भुना शिवेन भुजग एव वलयः कङ्कणं डित्वा गौर्यां भीरुत्वात्पुत्र्य क्त्वा दत्तडस्ता सती गौरी पादयारेण विचरेद्यद्वि तर्ज्यं पुरोगतस्तथा स्तम्भितो घनीभावं प्रापितोऽन्तर्जलस्यैः प्रवाडो यस्य स तथाभूतः । भङ्गीनां पर्वणं भक्त्या रयनया विरचितवपुः डित्यतशरीरः सन् । मणीनां तटं मणितटं तस्यारोडणाय सोपानत्वं कुरु । सोपानभावं भजेत्यर्थः ॥

तत्रावश्यं वलयकुलिशोदट्टनोद्गीर्णतोयं

नेष्यन्ति त्वां सुरयुवतयो यन्त्रधारागृह्यम् ।

ताभ्यो मोक्षस्तव यद्वि सप्ते धर्मलब्धस्य न स्या-

डीडालोलाः श्रवणपरुषैर्गर्जितैर्भाय येस्ताः ॥ ६१ ॥

तत्रेति । तत्र डैलासेऽवश्यं सर्वथा सुरयुवतयो वलयकुलिशानि कङ्कणकोटयः ॥ शतकोटिवायिना कुलिशशब्देन कोटिमात्रं लक्ष्यते ॥ तैरुद्धट्टनानि प्रडारास्तैरुद्गीर्णमुत्सृष्टे तोयं येन तं त्वां यन्त्रेषु धारा यन्त्रधारास्तासां गृह्यत्वं कृत्रिमधारागृह्यत्वं नेष्यन्ति प्रापयिष्यन्ति ॥ डे सप्ते मित्र, धर्मं निदाधे लब्धस्य ॥ धर्मलब्धत्वं चास्य देवभूमिषु सर्वदा सर्वर्तुसमाडारात्प्राथमिकं मेघत्वाद्वा । यथोक्तं “आषाढस्य प्रथम-” इति ॥ तव ताभ्यः सुरयुवतिभ्यो मोक्षो न स्याद्यद्वि तदा डीडालोलाः डीडासक्ताः । प्रमत्ता इत्यर्थः । ताः सुरयुवतीः श्रवणपरुषैः कर्णकटुभिर्गर्जितैः कर्णौर्भाययेस्त्रासयेः । अत्र डेतुभयाभावादात्मनेपदं षुगागमश्च न ॥

डेमाभ्भोजप्रसवि सलिलं मानसस्याददानः

कुर्वन्कामं क्षणमुपपटप्रीतिमैरावतस्य ।

धुन्वन्डल्पद्रुमकिसलयान्यंशुकानीव वात-

नानायेष्टैर्जलद ललितैर्निर्विशेस्तं नगेन्द्रम् ॥ ६२ ॥

હેમેતિ ॥ હે જલદ, હેમામ્બોજાનાં પ્રસવિ જનકમ્ ॥ “જિદ્દક્ષિ-” ઇત્યાદિનેનિપ્રત્યયઃ ॥ માનસસ્ય સરસઃ સલિલમાદદાનઃ । પિબત્રિત્યર્થઃ । તથૈરાવતસ્યેન્દ્રગજસ્ય । કામચારિત્વાદ્વા શિવસેવાર્થમિન્દ્રાગમનાદ્વા સમાગતસ્યેતિ ભાવઃ । ક્ષણે જલાદાનકાલે મુખે પટેન યા પ્રીતિસ્તાં કુર્વન્ । તથા કલ્પદ્રુમાણાં કિસલયાનિ પલ્લવભૂતાન્યંશુકાનિ સૂક્ષ્મવસ્ત્રાણીવ ॥ “અંશુકં વસ્ત્રભાત્રે સ્યાત્પરિધાનોત્તરીયથોઃ । સૂક્ષ્મવસ્ત્રે નાડતિદીપ્તૌ” ઇતિ શબ્દાર્ણવે ॥ વાતૈર્મેવવાતૈર્ધુન્વન્ । નાના બહુવિધાશ્ચેષ્ટાસ્તોયપાનાદયો યેષુ તૈર્લલિતૈઃ ક્રીડિતૈઃ ॥ “ના ભાવભેદે સ્ત્રીનૃત્યે લલિતં ત્રિષુ સુન્દરે । અસ્ત્રિયાં પ્રમદાગારે ક્રીડિતે જાતપલ્લવે” ઇતિ શબ્દાર્ણવે ॥ તં નગેન્દ્રં કૈલાસં કામં યથેષ્ટં નિર્વિશેઃ સમુપભુક્ષ્વ ॥ “નિર્દેશો ભૃતિભોગયોઃ” ઇત્યમરઃ । યથેષ્ટવિહારો મિત્રગૃહેષુ મૈત્ર્યાઃ ક્લમ્ । સહજમિત્રં ચ તે કૈલાસઃ । મેઘપર્વતયોરબ્જસૂર્યયોરબ્ધિચન્દ્રયોઃ શિખિજીમૂતયોઃ સમીરાગજ્યોર્મિત્રતા સ્વયમિતિ ભાવઃ ॥

તસ્યોત્સડ્ગો પ્રણયિન ઇવ સસ્તગડ્ગાદુકૂલાં

ન ત્વં દૃષ્ટ્વા ન પુનરલકાં જ્ઞાસ્યસે કામચારિન્ ।

યા વઃ કાલે વહતિ સલિલોદ્ધારમુચ્ચૈર્વિમાના

મુક્તાજાલગ્રથિતમલકં કામિનીવાભ્રવૃન્દમ્ ॥ ૬૩ ॥

તસ્યેતિ ॥ પ્રણયિનઃ પ્રિયતમસ્યેવ તસ્ય કૈલાસ સ્યો ત્સડ્ગ ઊર્ધ્વભાગે કટૌ ચ ॥ “ઉત્સડ્ગો મુક્તસંયોગે સકથન્યૂર્ધ્વતલેડપિ ચ” ઇતિ માલતીમાલાયામ્ ॥ ગડ્ગા દુકૂલમ શુભ્રવસ્ત્રમિવેત્યુપમિતસમાસઃ ॥ “દુકૂલં સૂક્ષ્મ વસ્ત્રેસ્થાદુત્તરીયે સિતાંશુકે” ઇતિ શબ્દાર્ણવે ॥ અન્યત્ર તુ ગડ્ગૈવ દુકૂલમ્ ॥ તત્સસ્તં યસ્યાસ્તાં તથોક્તામલકાં કુ બેરનગરીં દૃષ્ટ્વા । કામિનીમિવેતિ શેષઃ । હે કામચારિન્, ત્વં પુનસ્ત્વં તુ ન જ્ઞાસ્યસ ઇતિ ન । કિં તુ જ્ઞાસ્યસ એવેત્યર્થઃ ॥ કામચારિણસ્તે પૂર્વમપિ બહુકૃત્વો દર્શન સમ્ભાવાદજ્ઞાનમસમ્ભાવિતમેવેતિ નિશ્ચયાર્થં નગ્દ્રયપ્રયોગઃ ॥ તદુક્તમ્સ્મૃતિનિશ્ચયસિદ્ધ્યર્થેષુ નદ્રયપ્રયોગઃ” ઇતિ ॥ ઉચ્ચૈ રુન્નતાનિ વિમાનાનિ સમભૂમિકભવનાનિ યસ્યાં સા ॥ “વિમાનોડસ્ત્રી દેવયાને સમભૂમૌ ચ સન્નનિ” ઇતિ યાદવઃ ॥ મેઘસંવાહનસ્થાનસૂચનાર્થમિદં વિશેષણમ્ ॥ અન્યત્ર વિમાના નિષ્કોપા યા અલકા । વો યુષ્માકં કાલે । મેઘકાલ ઇત્યર્થઃ ॥ કાલસ્ય સર્વમેઘસાધારણાદ્ર ઇતિ બહુવચનમ્ ॥ સલિલમુદ્ધિરતીતિ સલિલોદ્ધારમ્ । સ્વપ્તસલિલધારામિત્યર્થઃ ॥ અભ્રવૃન્દં મેઘકદમ્બકં કામિની સ્ત્રી મુક્તાજાલૈર્મૌક્તિકસરૈર્ગ્રથિતં પ્રત્યુભમ્ ॥ “પુંશ્ચલ્યા મૌક્તિકે મુક્તા” ઇતિ યાદવઃ ॥ અલકમિવ ચૂર્ણકુન્તાલાનીવ ॥ જાતાવે કવચનમ્ ॥ “અલકાશ્ચૂર્ણકુન્તાલાઃ” ઇત્યમરઃ ॥ વહતિ બિભર્તિ ॥ અત્ર કૈલાસસ્થાનુકૂલનાયકત્વ મલકાયાશ્ચ સ્વાધીનપતિકાખ્યનાયિકાત્વં ધ્વન્યતે । “એકાયત્તોડનુકૂલઃ સ્યાત્” ઇતિ । “પ્રિયોપલાલિતા નિત્યં સ્વાધીનપતિકા મતા ઇતિ ચ લક્ષ્યન્તિ । ઉદાહરન્તિ ચ - લાલચત્રલકપ્રાન્તાત્રચયન્ત્રમગ્જરીન્ । એકાં વિનોદયન્કાન્તાં છાયાવદનુવર્તતે ॥ “ઇતિ ॥ ઇતિ શ્રીમહોપાધ્યાય મલ્લિનાથસૂરિવિરચિતયા સજ્જવિનીસમાખ્યયા વ્યાખ્યયા સમેતો મહાકવિશ્રીકાલિદાસવિરચિતે મેઘદૂતે કાવ્યે પૂર્વમેઘઃ સમાસઃ ।

મેઘદૂતં ઉત્તરમેઘઃ

વિદ્યુત્વન્તં લલિતવનિતાઃ સેન્દ્રયાપં સચિત્રાઃ

સડ્ગિતાય પ્રહતમુરજાઃ સ્નિગ્ધગમ્ભીર ઘોષમ્ ।

અન્તસ્તોયં મણિમયભુવસ્તુડગમભ્રલિહાગ્રાઃ-

પ્રાસાદાસ્ત્વાં તુલયિતુમલં યત્ર તૈસ્તૈર્વિશેષૈઃ ॥ ૧ ॥

વિદ્યુત્વન્તમિતિ ॥ યત્રાલકાયાં લલિતા રમ્યા વનિતાઃ સ્ત્રિયો યેષુ તે । સહ ચિત્રૈર્વન્તં ઇતિ સચિત્રાઃ ॥
 “આલેખ્યાશ્ચર્યયોશ્ચિત્રમ્” ઇત્યમરઃ ॥ “તેન સહેતિ તુલ્યયોગે” ઇતિ બહુગ્રીહિઃ । “વોપસર્જનસ્ય” ઇતિ સહશબ્દસ્ય
 સમાસઃ ॥ સડ્ગીતાય તૌર્યત્રિકાય પ્રહતમુરજાસ્તાડિતમ્દડ્ગાઃ ॥ “મુરજા તુ મ્દડ્ગે સ્યાકુક્કામુરજયોરપિ”
 ઇતિ શબ્દાર્થે ॥ મણિમયા મણિવિકારા ભુવો યેષુ । અભ્રં લિહ-તીત્યભ્રલિહાન્યભ્રં કષ્ણાણિ ॥ “વહાભ્રે
 લિહઃ” ઇતિ ખશ્પત્યયઃ । “અરુદ્ધિષ્-” ઇત્યાદિના મુમાગમઃ ॥ અગ્રાણિ શિખરાણિ યેષાં તે તથોક્તાઃ ।
 અતિતુડ્ગા ઇત્યર્થઃ । પ્રાસાદા દેવગૃહાણિ ॥ “પ્રાસાદો દેવભૂભુજામ્” ઇત્યમરઃ ॥ વિદ્યુતોડસ્ય સન્તીતિ
 વિદ્યુત્વન્તમ્ । સેન્દ્રયાપમિન્દ્રયાપવન્તમ્ । સ્નિગ્ધઃ શ્રાવ્યો ગમ્ભીરો ઘોષો ગર્જિતં યસ્ય તમ્ । અન્તરન્તર્ગતં
 તોયં યસ્ય તમ્ । તુડ્ગમુન્નતં ત્વાં તૈસ્તૈર્વિશેષૈર્લલિતવનિતત્વાદિધર્મેસ્તુલયિતું સમીકર્તુમલં પર્યાપ્તાઃ ॥ “અલં
 ભૂષણપર્યામિશક્તિવારણવાચકમ્” ઇત્યમરઃ ॥ અત્રોપમાનોપમેયભૂતમેઘપ્રાસાદધર્માણાં વિદ્યુદ્ગનિતાદીનાં
 યથાસડ્ધ્યમન્યોન્યસાદૃશ્યાન્મેઘપ્રાસાદયોઃ સામ્યસિદ્ધિરિતિ । બિમ્બપ્રતિબિમ્બભાવેનયં પાર્ણોપમા । વસ્તતો
 ભિન્નયોઃ પરસ્પરસાદૃશ્યાદભિન્નયોરુપમાનોપમેયધર્મયોઃ પૃથગુપાદાનાદ્દિમ્બપ્રતિબિમ્બભાવઃ ॥
 સમ્પ્રતિ સર્વદા સર્વર્તુસમ્પત્તિમાહ-

હસ્તે લીલાકમલમલકે બાલકુન્દાનુવિહ્નં

નીતા લોઘપ્રસવરજસા પાણ્ડુતામાનને શ્રીઃ ।

ચૂડાપાશે નવકુરબકં ચારુ કર્ણે શિરીષં

સીમન્તે ચ ત્વદુપગમજં યત્ર નીપં વધૂનામ્ ॥ ૨ ॥

હસ્ત ઇતિ ॥ યત્રાલકાયાં વધૂનાં સ્ત્રીણાં હસ્તે લીલાર્થં કમલં લીલાકમલમ્ ॥ શરલ્લિડ્ગમેતત્
 । તદુક્તમ્-“શરત્યુજલક્ષણા” ઇતિ ॥ અલકે કુન્તલે ॥ જાતાવેકવચનમ્ ॥ અલકેષ્વિત્યર્થઃ ।
 બાલકુન્દૈઃ પ્રત્યગ્રમાઘ્યકુસુમૈરનુવિહ્નમ્ । અનુવેધ ગ્રન્થનમ્ ॥ નપુંસકે ભાવે ક્તઃ ॥ યદપિ કુન્દાનાં
 શૈશિરત્વમસ્તિ “માઘ્યં કુન્દમ્” ઇત્યભિધાનાતથાપિ હેમન્તે પ્રાદુર્ભાવઃ શિશિરે પ્રૌઢત્વમિતિ વ્યવસ્થાભેદેન
 હેમન્તકાર્યત્વમિત્યાશયેન બાલેતિ વિશેષણમ્ ॥ “અલકમ્” ઇતિ પ્રથમાન્તપાઠે સપ્તમી પ્રક્રમ ભડ્ગઃ સ્યાત્
 । નાથસ્તુ નિયતપુંલિડ્ગતાહાનિશ્ચેઇતિ દોષાન્તરમાહ । તદસત્ । “સ્વભાવવકાણ્યલકાનિ તાસાં” ।
 “નિર્ધૂતાન્યલકાનિ પાતિતમુરઃ કૃત્સ્નોડધરઃ ખણ્ણિતઃ” ઇત્યાદિષુ પ્રયોગેષુ નપુંસકલિડ્ગતાદર્શનાત્ ॥ આનને
 મુખે લોઘપ્રસવાનાં લોઘપુષ્પાણાં શૈશિરાણાં રજસાં પરાગેણ ॥ “પ્રસવસ્તુ ફલે પુષ્પે વૃક્ષાણાં ગર્ભમોચને” ઇતિ
 વિશ્વઃ ॥ પાણ્ડુતાં નીતા શ્રીઃ શોભા । ચૂડાપાશે કેશપાશે નવકુર બકં વાસન્તઃ પુષ્પવિશેષઃ । કર્ણે ચારુ પેશલ
 શિરીષં ગૈષ્ઠઃ પુષ્પવિશેષઃ । સીમન્તે મસ્તક કેશવી ધ્યામ્ ॥ “સીમન્તમસ્ત્રિયાં મસ્તકેશવીથ્યા મુદાહૃતમ્” ઇતિ
 શબ્દાર્થે ॥ તવોપગમઃ । મેવાગમ ઇત્યર્થઃ । તત્ર જાતં ત્વદુપગમજમ્ । વાર્ષિકમિત્યર્થઃ । નીપં કદમ્બકુસુમમ્

। સર્વત્રાસ્તીતિ શેષઃ અસ્તિર્ભવતિપરઃ પ્રથમપુરુષોડપ્રયુજ્યમાનોડપ્યસ્તીતિન્યાયાત્ । ઇત્યં કમલકુન્દાદિ
તત્તત્કાર્યસમાહારાભિધાનાદર્થાત્સર્વતુ સમાહારસિદ્ધિઃ । કારણં વિના કાર્યસ્યાસિદ્ધેરિતિ ભાવઃ ॥

યત્રોન્મત્તભ્રમરમુખરાઃ પાદપા નિત્યપુષ્પા
હંસશ્રેણીરચિતરશના નિત્યપદ્મા નલિન્યઃ ।
કેકોલ્કણ્ડા ભવનશિખિનો નિત્યભાસ્વત્કલાપા
નિત્યજ્યોત્સ્નાઃ પ્રતિહતતમોવૃત્તિ રમ્યાઃ પ્રદોષાઃ ॥

યત્રેતિ ॥ યત્રાલકાયાં પાદપા વૃક્ષાઃ । નિત્યાનિ પુષ્પાણિ યેષાં તે તથા । ન ત્વૃતુનિયમાદિતિ ભાવઃ
। અત એવોન્મત્તૈર્ભ્રમરૈર્મુખરાઃ શબ્દાયમાનાઃ । નલિન્યઃ પદ્મિન્યો નિત્યાનિ પદ્માનિ યાસાં તાસ્તથા ન તુ
હેમન્તવર્જિતમિત્યર્થઃ । અત એવ હંસશ્રેણીભી રચિતરશનાઃ । નિત્યં હંસપરિવેષ્ટિતા ઇત્યર્થઃ । ભવનશિખિનઃ
ક્રીડામયૂરા નિત્યં ભાસ્વન્તઃ કલાપા બર્હાણિ યેષાં તે તથોક્તાઃ । ન તુ વર્ષાસ્વેવ । અત એવ કેકાભિરુલ્કણ્ડા
ઉદ્ગ્રીવાઃ । પ્રદોષા રાત્રયો નિત્યા જ્યોત્સ્ના યેષાં તે । ન તુ શુકલવપ્સ એવ । અત એવ પ્રતિહતા તમસાં
વૃત્તિવ્યાપ્તિર્યેષાં તે ચ તે રમ્યાશ્ચેતિ તથોક્તાઃ ॥

આનન્દોત્યં નયનસલિલં યત્ર નાન્વૈર્નિમિત્તૈ
ર્નાન્યસ્તાપઃ કુસુમશરજાદિષ્ટસંયોગ સાધ્યાત્ ।
નાપ્યન્યસ્માત્પ્રણયકલહાદિપ્રયોગોપપત્તિ
વિત્તેશાનાં ન ચ ખલુ વયો યૌવનાદન્યદસ્તિ ॥

આનન્દેતિ ॥ યત્રાલકાયાં વિત્તેશાનાં યક્ષાણામ્ ॥ “વિત્તાધિપઃ કુબેરઃ સ્યાત્પ્રભૌ ધનિકયક્ષયોઃ” ઇતિ
શબ્દાણિ ॥ આનન્દોત્યમાનન્દજન્યમેવ નયનસલિલમ્ । અન્વૈર્નિમિત્તૈઃ શોકાદિભિર્ન । ઇષ્ટસંયોગેન
પ્રિયજનસમાગમેન સાધ્યાન્નિર્વર્તનીયાત્ । ન ત્વપ્રતીકાર્યાદિત્યર્થઃ । કુસુમશરજાન્મદનશરજાદન્યસ્તાપો નાસ્તિ
। પ્રણયકલહાદન્યસ્માત્કારણાદ્વિપ્રયોગોપપત્તિર્વિરહમાભિરપિ નાસ્તિ । કિં ચ યૌવનાદન્યદ્વયો વાર્ધકં નાસ્તિ ॥
શ્લોકદ્વયં પ્રક્ષિપ્તમ્ ॥

યસ્થાં યક્ષાઃ સિતમણિમયાન્ચેત્ય હર્મ્યસ્થલાનિ
જ્યોતિશ્છાયાકુસુમરચિતાન્યુત્તમસ્ત્રી સહાયાઃ ।
આસેવન્તે મધુ રતિકૃલં કલ્પવૃક્ષપ્રસૂતં
ત્વદ્ગમ્ભીરધ્વનિ શનકૈઃ પુષ્કરેષ્વાહતેષુ ॥ ૩ ॥

યસ્થામિતિ ॥ યસ્થામલકાયાં યક્ષા દેવયોનિવિશેષા ઉત્તમસ્ત્રીસહાયા લલિતાડ્ગનાસહચરાઃ સન્તઃ
સિતમણિમયાનિ સ્ફટિકમણિમયાનિ ચન્દ્રકાન્તમયાનિ વા । અત એવ જ્યોતિષાં તારકાણાં છાયાઃ
પ્રતિબિમ્બાન્ચેવ કુસુમાનિ તૈ રચિતાનિ પરિષ્કૃતાનિ ॥ “જ્યોતિસ્તારાગ્નિભાજ્યાલાદૃક્પુત્રાઠ્ઠધ્વારાત્મસુ”
ઇતિ વૈજયન્તી ॥ એતેન પાનભૂમેરમ્લાનશોભત્વમુક્તમ્ । હર્મ્યસ્થલાન્ચેત્ય પ્રાપ્ત્ય । ત્વદ્ગમ્ભીરધ્વનિરિવ
ધ્વનિર્યેષાં તેષુ પુષ્કરેષુ વાદ્યભાણ્ડમુખેષુ ॥ “પુષ્કરં કરિહસ્તાગ્રે વાદ્યભાણ્ડમુખે જલે” ઇત્યમરઃ

॥ शनैर्भ्रमन्मासु सत्सु ॥ अतश्च नृत्यगीतयोरप्युपलक्षणम् ॥ कल्पवृक्षप्रसूतं कल्पवृक्षस्य
काङ्क्षितार्थप्रदत्वान्मध्वपि तत्र प्रसृतम् । रतिः क्वलं यस्य तद्रतिहृलाप्यं मधु मधमासेवन्ते । आदृत्य
पिबन्तीत्यर्थः ॥ “तालक्षीरसितामृतामलगुडोन्मत्तास्थिकालाडुल्लयादर्विन्द्रुममोरटेक्षुकदलीगुगुलुमसूनैर्युतम्
। इत्थं येन्मधुपुष्पाम्भुगुपुष्पितं पुष्पद्रुमूलावृतं क्वाथेन स्मरदीपनं रतिहृलाप्यं स्वादु शीतं मधु ॥ “इति
मदिराएवि ॥

मन्दाकिन्याः सलिलशिशिरैः सेव्यमाना मरुदृभि-

र्मन्दाराणामनुतटरुडां छाया वारितोष्णाः ।

अन्वेष्टव्यैः कनकसिकतामुष्टिनिक्षेपगूढैः

सङ्कीडन्ते मणिभिरमरप्रार्थिता यत्र कन्याः ॥ ४ ॥

मन्दाकिन्या इति ॥ यत्रालकायाममरैः प्रार्थिताः । सुन्दर्य इत्यर्थः । कन्या यक्षकुमार्यः ॥ “कन्या कुमारिकानार्योः”
इति विश्वः ॥ मन्दाकिन्या गङ्गायाः सलिलेन शिशिरैः शीतलैर्मरुदृभिः सेव्यमानाः सत्यः । तथाऽनुतटं तटेषु
रोडन्तीत्यनुतटरुडः ॥ इविप् ॥ तेषां मन्दाराणां छायायानतपेन वारितोष्णाः शमितातपाः सत्यः कनकस्य
सिकतासु मुष्टिनिर्निक्षेपेण गूढैः संपतैरत एवान्वेष्टव्यैर्भृग्यैर्मणिभिः रत्नैः सङ्कीडन्ते । गुममणिसंज्ञया
दृशिकङ्कीडया सम्यक्कीडन्तीत्यर्थः ॥ कीडोऽनुसम्परिष्यश्च” इत्यात्मनेपदम् ॥ ! “रत्नादिभिर्वालुकादौ
गुप्तैर्द्रष्टव्यकर्मभिः । कुमारीभिः कृता कीडा नाम्ना गुममणिः स्मृता ॥ रासकीडा गूढमणिर्गुडा गूढमणिर्गुप्त
केलिस्तु लायनम् । पिच्छकन्दुकदण्डाद्यैः स्मृता दृशिकङ्केलयः” इति शब्दार्थे ॥

नीवीबन्धोऽर्ध्वसितशिशिलं यत्र बिम्बाधराणां

क्षौमं रागादनिभूतकरेष्वाक्षिपत्सु प्रियेषु ।

अर्थिस्तुङ्गानभिमुपमपि प्राप्य रत्नप्रदीपान्

द्रीमूढानां भवति विह्वलप्रेरणा यूर्णमुष्टिः ॥ ५ ॥

नीवीति ॥ यत्रालकायामनिभूतकरेषु यपलडस्तेषु प्रियेषु । नीवी वसनग्रन्थिः ॥ “नीवी परिपले ग्रन्थौ स्त्रीणां
जघनवाससि” इति विश्वः ॥ सैव बन्धो नीवीबन्धः ॥ यूपवृक्षवदपौनरुक्त्यम् ॥ तस्योऽर्ध्वसितेन त्रुटितेन
शिशिलं क्षौमं दृक्कूलं रागादा क्षिपत्स्वाडरत्सु सत्सु द्रीमूढानां लज्जाविधुराणाम् । बिम्बं बिम्बिकाकूलम् ॥
“बिम्बं हृदे बिम्बिकायाः प्रतिबिम्बे य मण्डले” इति विश्वः ॥ बिम्बमिवाधरो यासां तासां बिम्बाधराणां
स्त्रीविशेषाणाम् ॥ “विशेषाः कामिनीकान्ताभीरुबिम्बाधराङ्गनाः शब्दार्थे ॥ यूर्णस्य कुडुमाटेर्मुष्टिः ।
अर्थिर्भिर्मयूषैस्तुङ्गान् ॥ “अर्थिर्मयूषाशिषयोः” इति विश्वः ॥ रत्नायेव प्रदीपानभिमुपमं यथा तथा प्राप्यापि
विह्वलप्रेरणा दीपनिर्वापिणाक्षमत्वात्त्रिफुलक्षेपा भवति । अत्राङ्गनानां रत्नप्रदीपनिर्वापिणप्रवृत्त्या मौग्ध्यं
व्यज्यते ॥

इति

नेत्रा नीताः सततगतिना यद्विमानाग्रभूमी-

रालेभ्यानां नवजलकण्ठैर्दोषमुत्पाद्य सद्यः ।

શઙ્કાસ્પૃષ્ટા ઇવ જલમુચસ્ત્વાદૃશો જાલમાર્ગૈ

ધૂમોદ્ગારાનુકૃતિનિપુણા જર્જરા નિષ્પતન્તિ ॥ ૬ ॥

નેત્રેતિ ॥ ૭ મેઘ, નેત્રા પ્રેરકેણ સતતગતિના સદાગતિના વાયુના ॥ “માતરિશ્વા સદાગતિઃ” ઇત્યમરઃ ॥ યસ્યા અલકાયા વિમાનાનાં સમભૂમિકભવનાનામગ્રભૂમીરુપરિભૂમિકા નીતાઃ પ્રાપિતાઃ । ત્વામેવ દૃશ્યન્ત ઇતિ ત્વાદૃશઃ । ત્વત્સદૃશા ઇત્યર્થઃ ॥ “ત્યદાદિષુ દૃશોડનાલોચને કચ્ચ” ઇતિ કચ્ચપ્રત્યયઃ ॥ જલમુચો મેઘાઃ । આલેખ્યાનાં સચિત્રાણામ્ ॥ “ચિત્રં લિખિતરૂપાઢ્યં સ્યાદાલેખ્યં તુ યત્નતઃ” ઇતિ શબ્દાર્ણવે ॥ નવજલકણૈર્દોષં સ્ફોટનમુત્પાદ્ય સઘઃ શઙ્કાસ્પૃષ્ટા ઇવ સાપરાધત્વાદ્ભયાવિષ્ટા ઇવ શઙ્કા વિતર્કભયયોઃ ઇતિ શબ્દાર્ણવે ॥ ધૂમોદ્ગારસ્ય ધૂમ નિર્ગમસ્યાનુકૃતાનુકરણે નિપુણાઃ કુશલા જર્જરા વિશીર્ણાઃ સન્તો જાલનમાર્ગૈર્ગવાક્ષર-ધૈર્નિષ્પતન્તિ નિષ્કામન્તિ ॥ યથા કેનચિદન્ત-પુરસજ્જારવતા દૂતેન ગૂઢવૃત્યા રહસ્યભૂમિં પ્રાપિતાસ્તત્ર સ્ત્રીણાં વ્યભિચારદોષમુત્પાદ્ય સઘઃ સાશઙ્કાઃ કલ્પમવેશાન્તરા જારાઃ ક્ષુદ્રમાર્ગૈર્નિષ્કામન્તિ તદ્વદિતિ ધ્વનિઃ । પ્રકૃતાર્થે શઙ્કાસ્પૃષ્ટા ઇવેત્યુત્પ્રેક્ષા ॥

યત્ર સ્ત્રીણાં પ્રિયતમભુજાલિડ્ગનોચ્છવાસિતાના-

મડ્ગગ્લાનિં સુરતજનિતાં તન્તુજાલાવલમ્બાઃ ।

ત્વરસંરોધાપગમવિશદૈશ્વન્દ્રપાદૈર્નિશીથે

વ્યાલુમ્પન્તિ સ્ફુટજલલવસ્યન્દિનશ્વન્દ્રકાન્તાઃ ॥ ૭ ॥

યત્રેતિ ॥ યત્રાલકાયાં નિશીથેડર્ધરાત્રે ॥ “અર્ધરાત્રનિશીથૌ દ્વૌ” ઇત્યમરઃ ॥ તત્સંરોધસ્ય મેઘાવરણસ્યાપગમેન વિશદૈર્નિર્મલૈશ્વન્દ્રપાદૈશ્વન્દ્રશિભિઃ ॥ “પાદા રશ્મ્યડ્ગિતુર્યાશાં” ઇત્યમરઃ ॥ સ્ફુટજલલવસ્યન્દિન ઉલ્બણામ્બુકણ આવિણસ્તન્તુજાલાવલમ્બા વિતાનલમ્બિસૂત્રપુઞ્જાધારાઃ । તદ્દુણગુચ્છિતા ઇત્યર્થઃ । ચન્દ્રકાન્તાશ્વન્દ્રકાન્તમણયઃ । પ્રિયતમાનાં ભુજૈરાલિડ્ગનેષૂચ્છવાસિતાનાં પ્રશિથિલીકૃતાનામ્ । શ્રાન્ત્યા જલસેકાય વા શિથિલતાલિડ્ગનાનામિતિ યાવત્ । સ્ત્રીણાં સુરતજનિતામડ્ગગ્લાનિં શરીરખેદમ્ । અવયવાનાં ગ્લાનતામિતિ યાવત્ । વ્યાલુમ્પન્ત્યનુદન્તિ ॥

અક્ષયાન્તર્ભવનનિઘયઃ પ્રત્યહં રક્તકણ્ઠે-

રુદ્રાયદ્ભિર્ધનપતિયશઃ કિન્નરૈર્થત્ર સાર્ધમ્ ।

વૈભ્રાજાખ્યં વિબુધવનિતાવાર મુખ્યાસહાયા

બદ્ધાલાપા બહિરુપવનં કામિનો નિર્વિશન્તિ ॥ ૮ ॥

અક્ષયેતિ । યત્રાલકાયામ્ । ક્ષેતું શક્યાઃ ક્ષયાઃ ॥ “ક્ષયજચ્ચૌ શક્યાર્થે” ઇતિ નિપાતઃ । તતો નચ્સમાસઃ ॥ ભવનાનામન્તરન્તર્ભવનમ્ ॥ “અવ્યયં વિભક્તિ-” ઇત્યાદિનાવ્યયીભાવઃ ॥ અક્ષયા અન્તર્ભવને નિઘયો યેષાં તે તથોક્તાઃ ॥ યથેચ્છાભોગસમ્ભાવનાર્થમિદં વિશેષણમ્ ॥ વિબુધવનિતા અપ્સરસસ્તા એવ વારમુખ્યા વેશ્યાસ્તા એવ સહાયા યેષાં તે તથોક્તાઃ ॥ “વારસ્ત્રી ગણિકા વેશ્યા રૂપાજીવાથસા જનૈઃ । સત્કૃતા વારમુખ્યા સ્યાત્” ઇત્યમરઃ ॥ બદ્ધાલાપાઃ સમ્ભાવિતસંલાપાઃ કામિનઃ કામુકાઃ પ્રત્યહમહન્યહનિ ॥ “અવ્યયં વિભક્તિ-” ઇત્યાદિના સમાસઃ ॥ રક્તો મધુરઃ કણઃ કણ્ઠધ્વનિર્યેષાં તે તૈઃ સુન્દરકણ્ઠધ્વનિભિર્ધનયતિયશઃ કુબેરકીર્તિમુદ્રાયદ્ભિરુચ્ચૈર્ગાનશીલૈઃ । દેવગાનસ્ય ગાન્ધારગ્રામત્વાત્તારતરં ગાયદ્ભિરિત્યર્થઃ ॥ કિન્નરૈઃ સાર્ધ

सल । विभ्राजस्येदं वैभ्राजम् । वैभ्राजमित्याप्या यस्य तद्वै भ्राजाप्यम् ॥ “विभ्राजेन गणोन्द्रेण त्रातं वैभ्रा
जमाप्यया” ष्टि शम्भुरुदस्ये ॥ शैत्ररथस्य नामान्तरमेतत् । बडिरुपवनं ब्राह्मयोधानं निर्विशन्त्यनुभवन्ति ॥

गत्युत्कम्पादलकपतितैर्यत्र मन्दारपुष्पैः

पत्रच्छेदैः कनककमलैः कर्णविभ्रंशिभिश्च ।

मुक्ताजालैः स्तनपरिसरच्छिन्नसूत्रैश्च डारै-

नैशो मार्गः सवितुरुदये सूय्यते कामिनीनाम् ॥ ८ ॥

गतीति ॥ यत्राकायां कामिनीनामभिसारिकाणाम् । निशि भवो नैशो मार्गः सवितुरुदये सति गत्या
गमनेनोत्कम्पश्चलनं तस्माद्धेतोरलकप्यैः पतितैर्मन्दारपुष्पैः सुरतरकुसुमैः । तथा पत्राणां पत्रलतानां छेदैः
भाङ्गैः । पतितैरिति शेषः ॥ तथा कर्णव्यो विभ्रश्यन्तीति कर्णविभ्रंशीनि तैः कनकस्य कमलैः ॥ षष्ठ्या
विवक्षितार्थत्वात् सति मयटा विग्रहोडध्यालारदोषः । अवेमन्यत्राप्यनुसन्धैयम् ॥ तथा मुक्ताजालै मौक्तिकसरैः
। शिरोनिडितैरित्यर्थः । तथा स्तनयोः परिसरः प्रदेशस्तत्र छिन्नानि सूत्राणि येषां तैडारैश्च सूय्यते ज्ञाप्यते ।
मार्गपतितमन्दारकुसुमादिलिङ्गैरयमभिसारिकाणां पन्था इत्यनुमीयत इत्यर्थः ॥

मत्वा देवं धनपतिसम्पं यत्र साक्षादसन्तं

प्रायश्चापं न वडति भयान्मन्मथः षट्पदजयम् ।

सभ्रूभङ्गप्रखितनयनैः कामिलक्ष्येष्वमोघै-

स्तस्यारम्भश्चतुरवनिताविभ्रमैरेव सिद्धः ॥ १० ॥

मत्वेति ॥ यत्रालकायां मन्मथः कामः । धनपतेः कुभेरस्य सभेति धनपतिसम्पः ॥ “राजाडः सभिव्यष्टय्” ।
तं देवं मडादेव साक्षाद्दसन्तं सभि स्नेडात्रिजडुपेण वर्तमानं मत्वा ज्ञात्वा भयाद्भवाले क्षणभयात्षट्पदा अवे
ज्या मौर्वी यस्य त यापं प्रायः प्रायुर्येण न वडति न भिभर्ति । कथं तर्हि तस्य कार्यसिद्धिरताड-सभ्रूभङ्गेति
॥ तस्य मन्मथस्यारम्भः कामिजनविजयव्यापारः सभ्रूभङ्गप्रखितानि प्रयुक्तानि नियुक्तानि नयनानि दृष्टयो येषु
तैस्तथोक्तेः कामिन अवे लक्ष्याणि तेष्वमोघैः । सङ्गल प्रयोगैरित्यर्थः ॥ मन्मथयापोऽपि क्वचिदपि मोघः स्यादिति
भावः ॥ यतुराश्च ता वनिवाश्च तासां विभ्रमैर्विलासैरेव सिद्धो निष्पन्नः । यदनर्थङ्गुरं पाक्षिकङ्गुलं य तत्प्रयोगाद्दरं
निश्चितसाधनप्रयोग इति भावः ॥ “क्यधार्थं देडधार्थं परिधेयं विलेपनम् । यतुर्धा भूषणं प्राडुः स्त्रीणामन्यथ्य
दैशिकम् ॥ इति रसाडरे । तदेवैतदाड-

वासश्चित्रं मधु नयनयोर्विभ्रमादेशदक्षं

पुष्पोद्भेदं सल किसलवैर्भूषणानां विकल्पान् ।

लाक्षारागं यरङ्कमलन्यासयोग्यं य यस्या-

मेकः सूते सडलमभवामाङ्गनं डल्पवृक्षः ॥ ११ ॥

वास इति ॥ यस्यामलकायां चित्रं नानावर्णं वासो वसनम् । परिधेयमाङ्गनमेतत् । नयनयोर्विभ्रमाणांमादेश
उपदेशे दक्षम् । अनेन विभ्रमद्वारा मधुनो माङ्गनत्वमनुसन्धेयम् । तथ्य माङ्गनादिवद्देडधार्थेऽन्तर्भाव्यम् । मधु
मधम् । किसलवैः पल्लवैः सल पुष्पोद्भेदम् । उभयं येत्यर्थः ॥ इदं तु क्यधार्थम् । भूषणानां विकल्पान्विशेषान्

। દેહધાર્યમેતત્ । તથા ચરણકમલયોન્ધ્યાસસ્ય સમર્પણસ્ય યોગ્યમ્ । રજયતેડનેનેતિ રાગો રઞ્જકદ્રવ્યં લાક્ષ્ઠ્યેવ રાગસ્તં લાક્ષારાગં ચ ॥ ચકારોડ્ગુગરાગાદિવિલેપનમણ્ડનોપલક્ષણાર્થઃ ॥ સકલં સર્વમ્ । ચતુર્વિધમપીત્યર્થઃ । અબલામણ્ડનં ચોષિત્રસાધનજાતમેકઃ કલ્પવૃક્ષ એવ સૂતે જનયતિ । ન તુ નાનાસાધનસમ્પાદન પ્રયાસ ઇત્યર્થઃ ॥ ઇત્યમલકાં વર્ણયિત્વા તત્ર સ્વભવનસ્થાભિજ્ઞાનમાહ-

તત્રાગારં ધનપતિગૃહાદુત્તરેણાસ્મદીયં
દૂરાલક્ષ્યં સુરપતિધનુશ્ચારુણા તોરણેન ।
યસ્યોપાન્તે કૃતકતનયઃ કાન્તયા વર્ધિતો મે
હસ્તાપ્રાપ્યસ્તબકનમિતો બાલમન્દારવૃક્ષઃ ॥ ૧૨ ॥

તત્રેતિ ॥ તત્રાલકાયાં ધનપતિગૃહાહુબરગૃહાદુત્તરેણોત્તરસ્મિન્નદૂરદેશે ॥ “એનવન્યતરસ્યામન્દૂરેડપઞ્ચમ્યાઃ” ઇત્યેનાપ્રત્યયઃ । “એનપા દ્વિતીયા” ઇતિ દ્વિતીયા ॥ “ગૃહાઃ પુંસિ ચ ભૂમ્યેવ” ઇત્યમરઃ ॥ અથવા “ઉત્તરેણ” ઇતિ નૈનપ્રત્યયાન્તં કિન્તુ “તોરણેન” ઇત્યસ્ય વિશેષણં તૃતીયાન્તમ્ ॥ ધનપતિગૃહાદુત્તરસ્યાં દિશિ ચતોરણં બહિઃદ્વારં તેન લક્ષિતમિત્યર્થઃ ॥ અસ્માકમિદમસ્મદીયમ્ ॥ વૃદ્ધાચ્છઃ” ઇતિ પક્ષે છપ્રત્યયઃ ॥ અગારં ગૃહમ્ । સુરપતિધનુશ્ચારુણા મણિમયત્વાદભ્રં કષ્ટત્વાચ્ચેન્દ્રયાપસુન્દરેણ તોરણેન બહિઃદ્વારેણ દૂરાલક્ષ્યં દૃશ્યમ્ । અનેનાભિજ્ઞાન દૂરતએવ જ્ઞાતું શક્યમિત્યર્થઃ ॥ અભિજ્ઞાનાન્તરમાહવસ્યાગારસ્યોપાન્તે પ્રાકારાન્તઃ પાશ્વદેશે મે મમ કાન્તયા વર્ધિતઃ પોષિતઃ કૃતકતનયઃ કૃત્રિમ સૂતઃ । પુત્રત્વેનાભિમન્યમાન ઇત્યર્થઃ ॥ હસ્તેન પ્રાપ્યૈર્હસ્તાવચેયૈઃ સ્તબકૈર્ગુચ્છૈર્નમિતઃ ॥ સ્યાદુચ્છકસ્તુ સ્તબકઃ” ઇત્યમરઃ ॥ બાલો મન્દારવૃક્ષઃ કલ્પવૃક્ષોડસ્તીતિ શેષઃ ॥ ઇતઃ પરં ચતુર્ભિઃ શ્લોકૈરભિજ્ઞાનાન્તરમાહ-

વાપી યાસ્મિન્મરકતશિલાબદ્ધ સોપાનમાર્ગા
હેમૈશ્છન્ના વિકચકમલૈઃ સ્નિગ્ધવૈદૂર્યાનાલૈઃ ।
યસ્થાસ્તોયે કૃતવસતયો માનસં સન્નિકૃષ્ટં
નાધ્યાસ્યન્તિ વ્યપગતશુચસ્ત્વામપિ પ્રેક્ષ્ય હંસાઃ ॥ ૧૩ ॥

વાપીતિ ॥ અસ્મિન્મદીયાગારે મરકતશિલાભિર્બદ્ધઃ સોપાનમાર્ગો યસ્થાઃ સા તથોક્તા । વિદુરે ભવા વૈદૂર્યાઃ ॥ “વિદૂરાચ્ચઃ” ઇતિ ચપ્રત્યયઃ ॥ વૈદૂર્યાણાં વિકારા વૈદૂર્યાણિ ॥ વિકારાર્થેડાણપ્રત્યયઃ ॥ સ્નિગ્ધાનિ વૈદૂર્યાણિ નાલાનિ યેષાં તેર્હેમૈઃ સૌવર્ણૈર્વિકચકમલૈશ્છન્ના વાપી ચ । અસ્તીતિ શેષઃ ॥ યસ્થા વાપ્યાસ્તોયે કૃતવસત્યઃ કૃતનિવાસા હંસાસ્ત્વાં મેઘં પ્રેક્ષ્યાપિ વ્યપગતશુચો વર્ષાકાલેડપિ વ્યપગતકલુષજલત્વાદ્વીતદુઃખાઃ સન્તઃ સન્નિકૃષ્ટં સન્નિહિતમ્ । સુગમમપીત્યર્થઃ । માનસં માનસસરો નાધ્યાસ્યન્તિ નોહ્લણઠયા સ્મરિષ્યન્તિ ॥ “આધ્યાનમુહ્લણઠાસ્મરણમ્” ઇતિ કાશિકાયામ્ ॥

તસ્થાસ્તીરે રચિતશિખરઃ પેશલૈરિન્દ્રનીલૈઃ
ક્રીડાશૈલઃ કનકકદલીવેષ્ટનપ્રેક્ષણીયઃ ।
મદ્રેહિન્યાઃ પ્રિય ઇતિ સખે ચેતસા કાતરેણ ।
પ્રેક્ષ્યોપાન્તસ્ફુરિતતડિતં ત્વાં તમેવ સ્મરામિ ॥ ૧૪ ॥

तस्या षति ॥ तस्या वाप्यास्तीरे पेशलैश्चारुभिः ॥ “यारौ दक्षे य पेशलः” षत्यमरः ॥ षन्द्रनीलै
रथितशिम्बरः । षन्द्रनीलमणिमयशिम्बर षत्यर्थः । कनककदलीनां वेष्टनेन परिधिना प्रेक्षणीयो दर्शनीयः
डीडाशैलः । अस्तीति शेषः ॥ डे सम्भे, उषान्तेषु प्रान्तेषु स्फुरितास्ताडितो यस्य तत्तथोक्तम् ॥ षट् विशेषणं
कदलीसाम्यार्थमुक्तम् ॥ षन्द्रनीलसाम्यं तु मेघस्य स्वाभाविकमित्यनेन सूच्यते ॥ त्वां प्रेक्ष्य मद्ग्रेष्ठिन्याः प्रिय
षति डेतोः ॥ तस्य शैलस्य मद्ग्रेष्ठिणीप्रियत्वाद्धेतोरित्यर्थः ॥ कातरेण भीतेन येतसा भयं यात्र साऽनन्दमेव ।
“वस्तूनामनुभूतानां तुल्यश्रवणदर्शनात् । श्रवणार्त्तादीर्नाद्वापि साऽनन्दा भीर्यथा भवेत् ॥ “ षति रसाकरे दर्शनात्
॥ तमेव डीडाशैलमेव स्मरामि ॥ अवेकारो विषयान्तरव्यवच्छेदार्थः । सदृशवस्त्वनुभवादित्यर्थस्मृतिर्जायते
षत्यर्थः । अत एवात्र स्मरणाप्योऽलङ्कारः । तदुक्तं - “सदृशानुभवादन्यस्मृतिः स्मरणाप्युच्यते षति
॥ निरुक्तकारस्तु “त्वां तमेव स्मरामि” षति योजयित्वा मे शैलत्वरोपमायष्टे । तदसङ्गतम् ।
अधाकारारोपस्य पुरोवर्तिन्यनुभवात्मकत्वेन स्मरतिशब्दप्रयोगानुपपत्तेः ॥ शैलत्वभावनास्मृतिरित्यपि
नोपपद्यते । भावनायाः स्मृतिव्ये प्रमाणाभावादनुभवयोगात्सादृश्योपन्यासस्य वैयर्थ्याच्च विसदृशोऽपि
शालग्रामे षरिभावनादर्शनादिति ॥

रक्ताशोकश्चलडिसलयः केसरश्चात्र कान्तः

प्रत्यासन्नौ कुरडकवृते माधवीमण्डपस्य ।

श्लोकः सप्यास्तव सड मया वामपादाभिलाषी

काङ्क्षन्त्यो वदनमदिरां दौडदृच्छन्नस्याः ॥ १५ ॥

रक्तेति ॥ अत्र डीडाशैले कुरडका अवे वृतिशवराणं यस्य तस्य । मधौ वसन्ते भवा माधव्यस्तासां
मण्डपस्तस्थातिमुक्तलतागुडस्य ॥ “अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद्वासन्ती माधवी लता षत्यमरः ॥ प्रत्यासन्नौ
सन्निडृष्टौ चलडिसलयश्चाञ्चलपल्लवः । अनेन वृक्षस्य पादताऽनेषु प्राञ्जलितुं व्यज्यते । रक्ताशोकः ।
रक्तविशेषणं तस्य स्मरोदीपकत्वादुक्तम् । “प्रसूनकैरशोकस्तु श्वेतो रक्त षति द्विधा । बहुतिष्ठिकरः
श्वेतो रक्तोऽत्रस्मरभर्षनः ॥ षत्यशोककल्पे दर्शनात् ॥ कान्तः कमनीयः केसरो बहुअथ केसरे । बहुलो
बञ्जुलः” षत्यमरः ॥ स्त षति शेषः ॥ अकस्तयोरन्यतरः । प्राथमिकत्वाद्दशोक षत्यर्थः ॥ मया संड व
सप्याः । स्वप्रियाया षत्यर्थः ॥ वामपादाभिलाषी । दौडदृच्छन्ननेत्यत्रापि सम्बन्धनीयम् ॥ स याडं य ।
अभिलाषेणामित्यर्थः ॥ अन्यः केसरः । दौडदं वृक्षादीनां प्रसवकारणं संस्कारद्रव्यम् ॥ “तरुगुल्मलतादीनामकाले
कुशलैः कृतम् । पुष्पाद्युत्पादकं द्रव्यं दौडदं स्यात्तु तत्त्विया ॥ “षति शब्दाण्वि ॥ तस्य षन्नना व्याजेन ॥
“कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोषधयः षन्नकैतवे” षत्यमरः ॥ अस्यास्तव सप्या वदनमदिरां गाण्डूषमद्यं काङ्क्षति ॥
मया सडेत्यत्रापि सम्बन्धनीयम् ॥ अशोकबहुलयोः श्रीपादताऽनगाण्डूषमदिरं दौडदमिति प्रसिद्धिः ॥ “स्त्रीणां
स्पर्शात्प्रिङ्गुर्विकसति नकुलः सीधुगाण्डूषसेकात्यादाघातादशोकस्तिवक कुरडकौ वीक्षणालिङ्गनाभ्याम् ।
मन्दारो नर्मवाङ्ग्यात्पटु मृदु षसनाभ्यम्को वङ्गवाताभ्यूतो गीतान्नमेरुर्विकसति य पुरो नर्तनात्कणिकारः” ।

तन्मध्ये य स्फटिककलका काञ्चनी वासयष्टि-

मूले अद्वा मणिभिरनतिप्रौढवंशप्रकाशैः ।

તાલૈઃ શિજ્જાવલયસુભગૈર્નર્તિતઃ કાન્તયા મે

યામધ્યાસ્તે દિવસવિગમે નીલકણ્ઠઃ સુહૃદ્ઃ ॥ ૧૬ ॥

તન્મધ્ય ઇતિ ॥ કિં ચેતિ ચાર્થઃ ॥ તન્મધ્યે તયોવૃક્ષયોર્મધ્યે નતિમીઢાનામનતિકઠોરાણાં વંશાનાં પ્રકાશ ઇવ પ્રકાશો યેષાં તૈસ્તરુણવેણુસ ચ્ચાયૈર્મણિભિર્મરકતશિલાભિર્મૂલે બદ્ધા । કૃતવેદિકેત્યર્થઃ ॥ સ્ફટિકં સ્ફટિકમયં કુલકં પીઠં યચ્ચાઃ સા । કાગ્ચનસ્ય વિકારઃ કાગ્ચની સૌવાર્ણી વાસયર્ષિર્નિવાસદણ્ઠઃ । અસ્તીતિ શેષઃ ॥ શિજ્જા ભૂષણધ્વનિઃ ॥ “ભૂષણાનાં તુ શિજ્જિતં” ઇત્યમરઃ ॥ ભિદાદિત્વાદ્ઽ ॥ શિજ્જિઘાતુર્યં તાલવ્યાદિર્ન તુ દન્ત્યાદિઃ ॥ શિજ્જાપ્રધાનાનિ વલયાનિ તૈઃ સુભગા રમ્યાસ્તૈસ્તાલૈઃ કરતલવાદનૈર્મે મમ કાન્તયા નર્તિતો વો યુષ્માકં સુહૃત્સખા નીલકણ્ઠો મયૂરઃ ॥ “મયૂરો બર્હિણો બર્હિ નીલકણ્ઠો ભુજ્ઙગભુકુ” ઇત્યમરઃ ॥ દિવસ વિગમે સાયકુલે યાં યષ્ટિકામધ્યાસ્તે । યથયામાસ્ત ઇત્યર્થઃ ॥ “અધિશીઙ્ઙસ્થાસાં કર્મ ઇતિ” કર્મત્વાદ્વિતીયા ॥ “વત્રાગારમ્” ઇત્યારભ્ય પગ્ચસુ શ્લોકેષુ સમૃદ્ધવસ્તુવર્ણનાદુદાત્તાલકુારઃ । તદુક્તમ્-ઉદુદાત્તં ભવેદ્યત્ર સમૃદ્ધં વસ્તુ વાર્ણયતે” ઇતિ ॥ ન ચૈષા સ્વભાવોક્તિર્ભાવિકં વા તત્ર યથાસ્થિતવસ્તુવર્ણનાત્ । અત્ર તુ “કવિપ્રતિભોત્યાપિતસમ્ભાવ્યમાનૈશ્ચર્યશાલિવસ્તુવર્ણનાદારોપિતવિષયત્વમિતિ તાભ્યામસ્ય ભેદઃ” ઇત્યલકુાર સર્વસ્વકારઃ ।

એભિઃ સાધો હૃદયનિહિતૈર્લક્ષણૈર્લક્ષયેથા

દ્વારોપાન્તે લિખિતવપુષી શઙ્ખપદ્મૌ ચ દૃષ્ટ્વા ।

ક્ષામચ્ચાયં ભવનમધુના મદ્વિયોગેન નૂનં-

સૂર્યાપાયે ન ખલુ કમલં પુષ્યતિ સ્વામભિષ્યામ્ ॥ ૧૭ ॥

એભિરિતિ ॥ હે સાધો નપુણ । “સાધુઃ સમર્થો નિપુણો વા” ઇતિ કાશિકાયામ્ । હૃદયનિહિતૈઃ । અવિસ્મૃતૈરિત્યર્થઃ ॥ એભિઃ પૂર્વોક્તૈર્લક્ષણૈસ્તોરણાદિભિરભિજ્ઞાનૈર્દારોપાન્તે ॥ એકવચનમવિવક્ષિતમ્ ॥ દ્વારપાશ્ચર્યોરિત્યર્થઃ ॥ લિખિતે વપુષી આકૃતી યયોસ્તૌ તથોક્તૌ શઙ્ખપદ્મ નામ નિધિવિશેષૌ ॥ “નિધિર્ના શેવધિર્ભેદઃ પદ્મશઙ્ખાદયો નિધેઃ” ઇત્યમરઃ ॥ દૃષ્ટ્વા ચ નૂનં સત્યમધુનેદાનીમ્ ॥ “અધુના” ઇતિ નિપાતઃ ॥ મદ્વિયોગેન મમ પ્રવાસેન ક્ષામચ્ચાયં મન્દચ્ચાયમત્સવોપરમાત્ક્ષીણકાન્તિ ભવનં મદ્દૃલં લક્ષયેથા નિશ્ચિનુયાઃ । તથાહિ । સૂર્યાપાયે સતિ કમલં પદ્મં સ્વામાત્મીયામભિરૂપાં શોભામ્ ॥ “અભિષ્યા નામશોભયોઃ” ઇત્યમરઃ ॥ ન પુષ્યતિ નોપચિનોતિ ખલુ । સૂર્યવિરહિતં પદ્મમિવ પતિવિરહિતં ગૃહં ન શોભત ઇત્યર્થઃ ।

નિજગૃહનિશ્ચયાનન્તરં કૃત્યમાહ-

ગત્વા સઘઃ કલભતનુતાં શીઘ્ર સમ્પાતહેતોઃ

ક્રીડાશૈલે પ્રથમકથિતે રમ્યસન્નૌ નિષણ્ણઃ ।

અર્હસ્યન્તર્ભવનપતિતાં કર્તુમલ્પાલ્પભાસં

ખદ્યોતાલીવિલસિતનિભાં વિદ્યદુન્નેષદૃષ્ટિમ્ ॥ ૧૮ ॥

ગત્વેતિ ॥ હે મેઘ, શીઘ્રસમ્પાત એવ હેતુસ્તસ્ય । શીઘ્રપ્રવેશાર્થમિત્યર્થઃ ॥ “ષષ્ઠી હેતુપ્રયોગે” ઇતિ ષષ્ઠી ॥ “સમ્પાતઃ પતને વેગે પ્રવેશે વેદસંવિદે” ઇતિ શબ્દાણિ ॥ સઘઃ સપદિ કલભસ્ય કરિપોતસ્ય તનુરિવ

तनुर्यस्य तस्य भावस्तामल्पशरीरतां गत्वा प्राप्य प्रथमकथिते “तस्यास्तीरे” इत्यादिना पूर्वोद्दिष्टे रभ्यसानौ ।
निषीदनयोग्य इत्यर्थः । डीडाशैले निषण्ण उपविष्टः सन् । अल्पाल्पाऽल्पप्रकारा भाः प्रकाशो यस्यास्ताम्
॥ “प्रकारे गुणवचनस्य” इति द्विरुक्तिः ॥ जघोतानामाली तस्या विलसितेन स्फुरितेन निर्भां समानां
विद्युद्गन्धेषु विद्युत्प्रकाशः स एव दृष्टिस्तां भवनस्यान्तरन्तर्भवनं तत्र पतितानां प्रविष्टानां कर्तुमर्हसि । यथा
कश्चिद्विद्युद्विष्यन्विद्युत्त्रते स्थित्वा शनैः शनैरतितरां द्राघीयसीं दृष्टिमिष्टदेशे पातयति तद्गदित्यर्थः ॥
सम्प्रति दृष्टिपात इलस्याभिज्ञानं श्लोकद्वयेनाह-

तन्वी श्यामा शिभरिदशना पक्वबिम्बाधरोष्ठी

मध्ये क्षामा यदितलरिणीप्रेक्षाया निम्ननाभिः ।

श्रीणीभारादलसगमना स्तोडनम्रा स्तनाभ्यां

या तत्र स्याद्युवतिविषये सृष्टिराद्यैव धातुः ॥ १८ ॥

तन्वीति ॥ तन्वी कृशाङ्गी । न तु पीवरी ॥ “श्वक्ष्णं दम्भं कृशं तनु” इत्यमरः ॥ “वोतो गुणवचनात्”
इति ङीष् ॥ श्यामा युवतिः ॥ “श्यामा यौवनमध्यस्था” इत्युत्पलमालायाम् ॥ शिभराण्येषां सन्तीति
शिभरिणः कोटिमन्तः ॥ “शिभरं शैलवृक्षाग्रकक्षापुलककोटिषु” इति विश्वः ॥ शिभरिणो दशना दन्ता यस्याः
सा । अतेनास्या भाग्यवत्त्वं पत्यायुष्करत्वं च सूच्यते । तदुक्तं सामुद्रिकेऽस्मिन्धाः समानरूपाः सुपुङ्गतयः
शिभरिणः श्लिष्टाः । दन्ता भवन्ति यासां तासां पादे जगत्सर्वम् ॥ ताम्बूलरसरक्तेऽपि स्फुटमासः समोदयाः
। दन्ताः शिभरिणी यस्या दीर्घं ज्वति तत्प्रियः ॥ “ इति ॥ पक्वं परिणतं बिम्बं बिम्बिकाङ्गलमिवाधरोष्ठी
यस्याः सा पक्वबिम्बाधरोष्ठी ॥ “शाकपार्श्विवादित्वान्मध्यमपदलोपी समासः” इति वामनः ॥ “नासिकोदरौष्ठ-
” इत्यादिना ङीष् ॥ मध्ये क्षामा । कृशोदरीत्यर्थः । यदितलरिण्याः प्रेक्षाणानीव प्रेक्षाणानि दृष्टयो यस्याः
सा तथोक्ता ॥ अतेनास्याः पद्मिनीत्वं व्यज्यते । तदुक्तं रतिरुदये पद्मिनीलक्षणाप्रस्तावे-“यदितमृगदृशाभे
प्रान्तरक्ते च नेत्रे” इति ॥ निम्ननाभिर्गम्भीरनाभिः ॥ अनेन “नारीणां नाभिगाम्भीर्यान्मदनातिरेकः” इति
कामसूत्रार्थः सूच्यते । श्रीणीभारादलसगमना मन्दगामिनी । न तु जङ्घादोषात् ॥ स्तनाभ्यां स्तोडनम्रद्वयनता
। न तु वपुर्दोषात् ॥ युवतय एव विषयस्तस्मिन्युवतिविषये । युवतीरधिङ्गुत्येत्यर्थः । धातुर्ब्रह्मण आद्या
सृष्टिः प्रथमशिल्पमिव स्थितेत्युत्प्रेक्षा ॥ प्रथमनिर्मिता युवतिरियमेवेत्यर्थः ॥ प्रायेण शिल्पिनां प्रथमनिर्माणे
प्रयत्नातिशयवशाच्छिल्पनिर्माणासौष्ठवं दृश्यत इत्याद्यविशेषणम् । तथा यास्मिन्मपञ्चे न कुत्राप्येवंविधं रमणीयं
रमणीरत्नेष्वस्तीति भावः । तदेवम्भूता या स्त्री तत्रान्तर्भवने स्यात् । तत्र निधसेदित्यर्थः । तामित्युत्तरश्लोकेन
सम्बन्धः ॥

तां जानीथाः परिमितकथां ज्वितं मे द्वितीयं

दूरीभूते मयि सड्यरे यडवाकीमिवैडाम् ।

गाढोत्कण्ठां गुरुषु द्विवसोष्वेषु गच्छत्सु आलां

जातां मन्ये शिशिरमथितां पद्मिनीं वान्यरूपाम् ॥ २० ॥

તામિતિ ॥ સહચરે સહચારિણિ । અનેન વિયોગાસહિષ્ણુત્વં વ્યજયતે । મયિ દૂરીભૂતે દૂરસ્થિતે સતિ
 । સહચરે ચક્રવાકે દૂરીભૂતે સતિ ચક્રવાકી ચક્રવાકવધૂમિવ ॥ “જાતેરસ્ત્રીવિષયાદયોપધાત્” ઇતિ ડીષ્ ॥
 પરિમિતકથાં પરિમિતવાચમ્ । એકામેકાકિનીં સ્થિતાં તામન્તર્ભવનગતાં મે દ્વિતીયં જીવિતં જાનીથાઃ । જીવિતતુલ્યાં
 મત્ત્રેયસીમવગચ્છેરિત્યર્થઃ । “તન્વી” ઇત્યાદિપૂર્વલક્ષણૈરિતિ શેષઃ ॥ લક્ષણાનામન્યથાભાવભ્રમમાશક્રુયાહ -
 ગાઢેતિ ॥ ગાઢોત્કણં પ્રવલવિરહવેદનામ્ । “રાગે ત્વલબ્ધવિષયે વેદના મહતી તુ યા । સંશોષણી તુ ગાત્રાણાં
 તામુકણં વિદુર્બુધાઃ ॥ “ઇત્યભિધાનાત્ ॥ બાલાં ગુરુષુ વિરહમહત્સ્વેષુ વર્તમાનેષુ દિવસેષુ ગચ્છન્તુ સત્સુ
 શિશિરેણ શિશિરકાલેન મથિતાં પત્નિનીં વા પત્નિનીમિવ ॥ “ઇવવદ્વાયથાશબ્દ” ઇતિ દાણી ॥ અન્યરૂપાં
 પૂર્વવિપરીતાકારાં જાતાં મન્યે । હિમહતપત્નિનીવ વિરહેણાન્યાદૃશી જાતેતિ તર્કયામીત્યર્થઃ । એતાવતા નેચમન્યેતિ
 ભ્રમિતવ્યમિતિ ભાવઃ ॥

નૂનં તસ્યાઃ પ્રબલરુદિતોચ્છૂનેત્ર પ્રિયાયા

નિઃશ્વાસાનામશિશિરતયા ભિન્નવર્ણોઘરોષ્ઠમ્ ।

હસ્તન્યસ્તં મુખમસકલવ્યક્તિ લમ્બાલકત્વા-

દિન્દોન્દૈન્યં વદનુસરણાકિલષ્ટકાન્તેર્ભિભર્તિ ॥ ૨૧ ॥

નૂનમિતિ ॥ પ્રબલરુદિતોચ્છૂને ઉચ્છ્વસિતે નેત્રે ચસ્ય તત્ ॥ ઉચ્છૂનેતિ શ્વયતેઃ કર્તરિ ક્તઃ ॥ “ઓદિતશ્ચ”
 ઇતિ નિષ્ઠાનત્વમ્ । “વચિસ્વપિ-” ઇત્યાદિના સમ્પ્રસારણમ્ । “સમ્પ્રસારણાચ્ચ” ઇતિ પૂર્વરૂપત્વમ્ । “હલઃ”
 ઇતિ દીર્ઘઃ ॥ “ચ્ચ્વોઃ શૂડનુનાસિકે ચ” ઇત્યૂઠાદેશે કૃતે રૂપસિદ્ધિરિતિ વર્તમાનસામીપ્યપ્રક્રિયા પ્રામાદિકીત્યુપેક્ષ્યા
 । તથા સતિ ધાતોરિકારસ્ય ગત્યભાવાદૂઠા દેશે ચ્ચ્વોરન્ત્યસેન વિશેષણાચ્ચેતિ ॥ એતેન વિષાદો વ્યજયતે ।
 નિઃશ્વાસાનામશિશિરતયાન્તસ્તાપોષ્ણત્વેન ભિન્નવર્ણો વિચ્છાયોઽઘરોષ્ઠો ચસ્ય તત્ । હસ્તે ન્યસ્તં હસ્તન્યસ્તમ્
 । -એતેન ચિન્તા વ્યજયતે ॥ લમ્બાલકત્વાત્સંસ્કારાભાવલમ્બમાનકુન્તલત્વાદ સકલવ્યક્ત્યસમૂર્ણાભિવ્યક્તિ
 તસ્યાઃ પ્રિયાયા મુખં ત્વદનુસરણેન ત્વદુપરોધેન । મેઘાનુસરણેનેતિ યાવત્ । કિલષ્ટકાન્તેઃ ક્ષીણકાન્તેરિન્દોન્દૈન્યં
 શોચ્યતાં ભિભર્તિ । નૂનમિતિ વિતર્કે ॥ નૂનં તર્કેઽર્થનિશ્ચયે” ઇત્યમરઃ ॥ પૂર્વવત્તથાપિ ન ભ્રમિતવ્યમિતિ ભાવઃ ॥
 સર્વવિરહિણીસાધારણાનિ લક્ષણાનિ સમ્ભાવનયોત્પ્રેક્ષ્યા ણીત્યાહ “આલોકે” ઇત્યાદિભિસ્ત્રિભિઃ-

આલોકે તે નિપતતિ પુરા સા બલિવ્યાકુલા વા

મત્સાદૃશ્યં વિરહતનુ વા ભાવગમ્યં લિખન્તી ।

પૃચ્છન્તી વા મધુરવચનાં સારિકાં પજ્જરસ્થાં

કચ્ચિદ્ભર્તુઃ સ્મરસિ રસિકે ત્વં હિ તસ્ય પ્રિયેતિ ॥ ૨૨ ॥

આલોકેતિ ॥ હે મેઘ, સા મત્પ્રિયા । બલિષુ નિત્યેષુ પ્રોષિતાગમનાર્થેષુ ચ દેવતારાધનેષુ વ્યાકુલા વ્યાપૃતા
 વા । વિરહેણ તનુ કૃશં ભાવગમ્યમ્ । તત્કાર્થસ્યાદૃષ્ટચરત્વાત્સમ્પ્રતિ સમ્ભાવનયોત્પ્રેક્ષ્યમિત્યર્થઃ । મત્સાદૃશ્યં
 મદાકારસામ્યમ્ । મત્પ્રતિકૃતિમિત્યર્થઃ । યદપિ સાદૃશ્યં નામ પ્રસિદ્ધવસ્ત્વન્તરગતમાકારસામ્યં તથાપિ
 પ્રતિકૃતિત્વેન વિવક્ષિતમિતરથા લેખ્યત્વાસમ્ભવાત્ । અક્ષય્યકોશે “આલેખ્યેઽપિ ચ સાદૃશ્યમ્” ઇત્યભિધાનાત્
 ॥ લિખન્તી ક્વચિત્કલકાદૌ વિન્યસ્યન્તી વા ચિત્રદર્શનસ્ય વિરહિણીવિનોદોપાયત્વાદિતિ ભાવઃ ॥ એતચ્ચ

कामशास्त्रसंवादेन सभ्यञ्जिवेचितमस्मात्मी रघुवंश सञ्ज्विन्यां “ सादृश्यप्रतिदृतिदर्शनैः प्रियायाः” इत्यत्र । मधुरवचनानां मञ्जुभाषिणीम् । अतश्चेव पञ्जरस्थाम् । लिंश्रेभ्यः कृतसंरक्षाणामित्यर्थः । सारिकां स्त्रीपक्षिविशेषाम् । डे रसिके, भर्तुः स्वामिनः स्मरसि कञ्चित् ॥ “कञ्चित्कामप्रवेदने इत्यमरः ॥ भर्तारं स्मरति किमित्यर्थः ॥ “अधीर्गर्धदशां कर्मणि” इति कर्मणि पञ्च ॥ स्मरणे कारणमाड-डि यस्मात्कारणात्वं तस्य भर्तुः । प्रीणातीति प्रिया ॥ “उगुपधज्ञाप्रोडिरः कः” इति कप्रत्ययः ॥ अतः प्रेमास्पदत्वात्स्मर्तुमर्हसीति भावः । इत्येवं पृच्छती वा ॥ वाशब्दे विकल्पे ॥ “उपमायां विकल्पे वा” इत्यमरः ॥ तवालोके दृष्टिपथे पुरा निपतति । सद्यो निपतिष्यवीत्यर्थः ॥ “स्यात्मबन्धे पुरातीते निकटागामिके पुरा इत्यमरः ॥ “यावत्पुरानिपातयोर्वट्” इति लट् ॥

उत्सङ्गे वा मलिनवसने सौम्य निक्षिप्य वीणां

मद्गोत्राङ्गं विरचितपदं गेयमुद्रातुकामा ।

तन्त्रीमार्द्रां नयनसलिलैः सारयित्वा कथञ्चिद्

भूयो भूयः स्वयमपि कृतां मूर्च्छनां विस्मरन्ती ॥ २३ ॥

उत्सङ्गेति ॥ डे सौम्य साधो, मलिनवसने । प्रोषिते मलिना कृशा” इति शास्त्रादित्यर्थः ॥ उत्सङ्ग उरौ वीणां निक्षिप्य । मम गोत्रं मन्नामाङ्गं यस्मिंस्तन्मद्गोत्राङ्गं मन्नामाङ्गं यथा तथा ॥ “गोत्रं नाम्नि कुलेऽपि य इत्यमरः ॥ विरचितानि पदानि यस्य तत्तथोक्तं गेयं गानार्हं प्रबन्धादि ॥ “गीतम्” इति पाठे स अर्थः ॥ उद्गातुमुञ्च्यैर्गातुं कामो यस्याः सा ॥ “तुं काममनसोरपि इति मकारलोपः ॥ देवयोनित्वाद्गान्धारग्रामेण गातुकामेत्यर्थः । तदुक्तं - “षड्जमध्यमनामानौ ग्रामौ गायन्ति मानवाः । न तु गान्धारनामानं स लभ्यो देवयोनिभिः ॥ “इति ॥ तथा नयनसलिलैः प्रियतमस्मृतिजनिर्तैश्शुभिराद्री तन्त्री कथञ्चिद्दृश्येण सारयित्वा । मार्द्रत्वापडरणाय करेण प्रमृज्यायाथथा कणानासम्भवादिति भावः । भूयो भूयः पुनः पुनः स्वयमात्मना कृतमपिम् । विस्मरणानडमपीत्यर्थः । मूर्च्छनां स्वराशोडावरोडकम् ॥ “स्वराणां स्थापनाः सान्ता मूर्च्छनाः सम सप्त डि” इति सङ्गीतरत्नाकरे ॥ विस्मरन्ती वा । “आलोके ते निपतति” इति पूर्वोणान्वयः ॥ विस्मरणं यात्र दयितगुणस्मृतिजनितमूर्च्छावशादेव ॥ तथा य रसरत्नाकरे - “वियोगायोगयोश्चिगुणानां कीर्तनात्स्मृतेः । साक्षात्कारोऽथवा मूर्च्छ दशधा जायते तथा ॥ इति ॥ मत्सादृश्यमित्यादिना मनःसङ्गानुवृत्तिः सूचिता ॥

शेषान्मासान्विरडदिवसस्थापितस्यावधेर्वा

विन्यस्यन्ती भुवि गणनया डेडलीदत्तपुष्पैः ।

मत्सङ्गं वा हृदयनिडितारम्भमास्वाद्यन्ती

प्रायेणैते रमणविरडेष्वङ्गनानां विनोदाः ॥ २४ ॥

शेषानिति ॥ अथवा विरडस्य दिवसस्तस्मात्स्थापि

तस्य तत आरभ्य निश्चितस्यावधेरन्तस्य शेषान्गतावशिष्टान्मासान्देडलीदत्तपुष्पैः ॥ डेडली द्वारस्थाधारदारु ॥ “गुडावग्रडणी डेडली” इत्यमरः ॥ तत्र दत्तानि राशीकृतत्वेन निडितानि यानि पुष्पाणि तैर्गणनया अेको द्वावित्यादिसङ्ख्यानेन भुवि भूतले विन्यस्यन्ती वा । पुष्पविन्यासैर्मासान्गणयन्तीं वेत्यर्थः ॥ यद्वा हृदये निडितो

મનસિ સહુલ્વિત આરમ્ભ ઉપક્રમો યસ્ય તમ્ । અથવા હૃદયનિહિતા આરમ્ભ ચુમ્બનાદયો વ્યાપારા યસ્મિન્સ્તં
મત્સડ્ગં મત્સમ્ભોગરતિમાસ્વાદ્યન્તીં વા । “આલોકે તે નિપતતિ” ઇતિ પૂર્વેણ સમ્બન્ધઃ ॥ નનુ કથમયં
નિશ્ચય ઇત્યાશઙ્કામર્થાન્તરન્યાસેન પરિહરતિ । પ્રાયેણ બાહુલ્યેનાડ્ગનાનાં રમણ વિરહેષ્વેતે પૂર્વોક્તા વિનોદાઃ
કાલયાપનોપાયઃ । એતેન સહુલ્યાવસ્થોક્તા । તદુક્તં - “સહુલ્યો નાથવિષયે મનોરથ ઉદાહૃતઃ ઇતિ ॥ ત્રિભિઃ
કુલકમ્ ॥ “

સવ્યાપારામહનિ ન તથા પીડયેન્મદ્વિયોગઃ

શક્ટુ રાત્રૌ ગુરુતરશુચં નિર્વિનોદં સર્ખીં તે ।

મત્સન્દેશૈઃ સુખયિતુમલં પશ્ય સાધ્વીં નિશીથે

તામુનિદ્રામવનિશયનાં સૌઘવાતાયનસ્થઃ ॥ ૨૫ ॥

સવ્યાપારામિતિ ॥ હે સખે, અહનિ દિવસે સવ્યાપારાં પૂર્વોક્તબલિચિત્રલેખનાદિવ્યાપારવર્તીં તે સર્ખીં સ્વપ્રિયાં
મદ્વિયોગ મદ્વિરહસ્તથા તેન પ્રકારેણ ॥ “પ્રકારવચને થાલ્” ઇતિ થાલ્પ્રત્યયઃ ॥ ન પીડયેત્ । યથા રાત્રાવિતિ
શેષઃ ॥ કિં તુ રાત્રૌ નિર્વિનોદં નિર્વાપારાં તે સર્ખીં ગુરુતરા શુગ્યસ્થાસ્તાં ગુરુતરશુચમતિદુર્ભરદુઃખાં શક્ટુ તર્કયામિ
॥ “શક્ટુ વિતર્કબયયોઃ” ઇતિ શબ્દાર્ણવે ॥ અતો નિશીથેડર્ધરાત્ર ઉન્નિદ્રામુત્સૃષ્ટનિદ્રામ્ । અવનિરેવ શયનં શય્યા
યસ્થાસ્તામ્ ॥ નિયમાર્થ સ્થણ્ડિલશાયિનીમ્ । સાધ્વીં પતિવ્રતામ્ ॥ “સાધ્વી પતિવ્રતા ઇત્યમરઃ ॥ અતો નાન્યથા
શક્ટિતવ્યમિતિ ભાવઃ । વાં ત્વત્સર્ખીં મત્સન્દેશૈર્મદ્વાર્તાભિરલં પચાંસં સુખયિતુમાનન્દયિતું સૌઘવાતાયનસ્થઃ સન્પશ્ય
॥ “સખા ધાત્રી ચ પિતરૌ મિત્રદૂતશુકાદયઃ । સુખયન્તીષ્ટકથનમુખોપાયૈર્વિયોગિનીમ્ ॥ “ઇતિ રત્નાકરે ॥ દૂતશ્ચાયં
મેઘ ઇતિ ભાવઃ ॥ અનેન જાગરાવસ્થોક્તા ॥

પુનસ્તામેવ વિશિનષ્ટિ “આધિક્ષામામ્” ઇત્યાદિભિશ્ચતુર્ભિઃ-

આધિક્ષામાં વિરહશયને સન્નિષણ્ણૈકપાર્શ્વા

પ્રાયીમૂલે તનુમિવ કલામાત્રશેષાં હિમાંશોઃ ।

નીતા રાત્રિઃ ક્ષણ ઇવ મયા સાર્ધમિચ્છારતૈર્યા

તામેવોષ્ણૈર્વિરહમહતીમશ્રુભિર્યાપયન્તીમ્ ॥ ૨૬ ॥

આધિક્ષામામિતિ ॥ આધિના મનોવ્યથયા ક્ષામાં કુશામ્ ॥ “પુંસ્યાધિર્માનસી વ્યથા” ઇત્યમરઃ ॥ ક્ષાયતેઃ કર્તરિ
ક્તઃ ॥ “ક્ષાયો મઃ” ઇતિ નિષ્ઠાતકારસ્ય મકારઃ ॥ વિરહે શયનં તસ્મિન્વિરહશયને । પલ્લવાદિરચિત ઇત્યર્થઃ ।
સન્નિષણ્ણૈર્મેકં પાર્શ્વૈં યસ્થાસ્તામ્ । અત એવ પ્રાચ્યાઃ પૂર્વસ્થા દિશો મૂલે । ઉદયગિરિપ્રાન્ત ઇત્યર્થઃ ॥ પ્રાયીગ્રહણં
ક્ષીણાવસ્થાદ્યોતનાર્થમ્ । મૂલગ્રહણં દૃશ્યતાર્થમ્ ॥ કલામાત્રં કલૈવ શેષો યસ્થાસ્તાં હિમાંશોસ્તનું મૂર્તિમિવ
સ્થિતામ્ । તથા યા રાત્રિર્મયા સાર્ધમિચ્છયા કૃતાનિ રતાનિ તૈઃ ॥ શાકપાર્શ્વિવાદિત્વાન્મધ્યમપદલોપી સમાસઃ
॥ ક્ષણ ઇવ નીતા યા પિતા તાં તજ્જાતીયામેવ રાત્રિં વિરહેણ મહતીં મહત્વેન પ્રતીયમાનામુષ્ણૈરશ્રુભિર્યાપયન્તીમ્
॥ યાતેર્થન્તાચ્છત્પ્રત્યયઃ ॥ “અર્તિહી-” ઇત્યાદિના પુગાગમઃ ॥ સ એવ કાલઃ સુખ્નિનામલ્પઃ પ્રતીયતે । દુઃખિનાં
તુ વિપરીત ઇતિ ભાવઃ । એતેન કાશ્યાવસ્થોક્તા ॥

પાદાનિન્દોરમૃતશિશિરાજ્જાલમાર્ગપ્રવિષ્ટાન્

पूर्वप्रीत्या गतमभिमुपं सन्निवृत्तं तथैव ।

यक्षुः भेदात्सखिलगुरुभिः पक्षमभिश्छाद्यन्ती

साभ्रेऽङ्गीव स्थलकमलिनीं नप्रभुद्वां नसुभाम् ॥ २७ ॥

पादानिति ॥ जालमार्गं प्रविष्टान्गवाक्षविवरगतान् मृताशशिरानिन्दोः पादानरश्मीन्पूर्वप्रीत्या पूर्वस्नेहेन । पूर्ववदानन्दकरा भविष्यन्तीति भुद्भयेति भावः । अभिमुपं यथा तथागतं तथैव सन्निवृत्तं यथागतं तथैव प्रतिनिवृत्तम् । तदा तेषामतीव दुःसहत्वादिति भावः । यक्षुर्दृष्टिं भेदात्सखिलगुरुभिरश्रुवुर्भरः पक्षमभिश्छाद्यन्तीम् । अतएव साभ्रे दृष्टिनेऽङ्घ्रिं दिवसे नप्रभुद्वां मेघावरणादविकसितां नसुभामभरित्यमुकुलिताम् ॥ उभयत्रापि नञर्थत्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः ॥ स्थलकमलिनीमिव स्थिताम् । अतेन विषयद्वेषाभ्या चष्ठी दशा सूचिता ॥

निःश्वासेनाधरं किसलयकलेशिना विक्षिपन्ती

शुद्धस्नानात्परुपमलकं नूनमागाण्डलम्भम् ।

मत्सम्भोगः कथमुपनयेत्स्वप्नजोऽपीति निद्रा-

माकाङ्क्षन्तीं नयनसखिलोत्पीडरुद्धावकाशाम् ॥ २८ ॥

निःश्वासेति ॥ शुद्धस्नानात्तैलादिरुद्धितस्नानात्परुषं कठिनस्पर्शं नूनमागाण्डलम्भम् ॥ सुष्पोति समासः ॥ अलकं यूर्वाङ्कुन्तलान् ॥ जातावेकवयनम् ॥ अधरकिसलयं केशयति क्लिष्टातीति वा वेन तथोक्तेन । उषणेनेत्यर्थः ॥ क्लिष्टयतेर्षन्ताडिबिभ्रान्तेरप्यन्ताद्वा तास्त्रीव्ये णिनिः ॥ निःश्वासेन विक्षिपन्तीं खालन्तीं तथा स्वप्नजोऽपि स्वप्नावस्थाञ्चोऽपि । साक्षात्सम्भोगासम्भवादिति भावः । मत्सम्भोगः कथं केनापि प्रकारेणोपनयेत् । आगच्छेदित्याशयेनेति शेषः ॥ इतिनैवोक्तार्थत्वाद्यप्रयोगः । “प्रयोगे यापौनरुक्त्यम्” इत्यालङ्कारिकाः ॥ प्रार्थनायां लिङ् ॥ नयनसखिलोत्पीडनाश्रुप्रवृत्त्या रुद्धावकाशामाकाङ्क्षन्त्यानाम् । दुर्लभाभित्यर्थः । निद्रामाकाङ्क्षन्तीम् । स्नेहातुरत्वादिति भावः ॥ अत्राश्रुविसर्जनेन लज्जत्यागो व्यज्यते ॥

आद्ये बद्धा विरलदिवसे या शिभा दाम छित्वा

शापस्यान्ते विगलितशुभ्या तां मयोद्वेष्टनीयाम् ।

स्पर्शाङ्किलिष्टामयमितनभेनासकृत्सारयन्ती

गण्डाभोगात्कठिनविषमामेकवेणीं करेण ॥ २९ ॥

आद्ये इति ॥ आद्ये विरलदिवसे दाम मालां छित्वा त्यक्त्वा या शिभा बद्धा ग्रथिता शापस्यान्ते विगलितशुभ्या वीतशोकेन मयोद्वेष्टनीयां भोगनीयां स्पर्शाङ्किलिष्टाम् । स्पर्शा सति मूल केशेषु सत्ययामित्यर्थः । कठिना य सा विषमामिभ्रोज्जना य ताम् ॥ भञ्जकुब्जान्दिवदन्त्यतरस्य “प्राधान्यविवक्षया” “विशेषणं विशेष्येण बहुलम्” इति समासः ॥ अेकवेणीमेकीभूतवेणीम् ॥ “पूर्वकाल-” इत्यादिनाः तत्पुरुषः ॥ तां शिभाम् । अयमिता अकर्तितोपान्ता नभा यस्य तेन करेण गण्डाभोगात्कठिनविस्तारादसकृन्मुहुर्मुहुः सारयन्तीमपसारयन्तीम् । “तां पश्य” इति पूर्वेण सम्बन्धः । असकृत्सारणास्थितविलम्बदशा सूचिता ॥

सा संन्यस्ताभरणमभवा पेशलं धारयन्ती

શય્યોત્સડ્ગે નિહિતમસકૃદુખદુઃખેન ગાત્રમ્ ।

ત્વામખ્યસ્રં નવજલમયં મોચયિષ્યત્યવશ્યં

પ્રાયઃ સર્વો ભવતિ કરુણાવૃત્તિરાદ્રાન્તરાત્મા ॥ ૩૦ ॥

સેતિ ॥ અબલા દુર્બલા સંન્યસ્તાભરણં કૃશત્વાત્પરિત્યક્તાભરણમસકૃદનેકશો દુઃખદુઃખેન દુઃખપ્રકારેણ
 ॥ “પ્રકારે ગુણવચનસ્ય” ઇતિ દ્વિર્ભાવઃ ॥ શય્યોત્સડ્ગે નિહિતં પેશલં મૃદુલં ગાત્રં શરીરં ધારયન્તી
 વહન્તી ॥ અનેનાત્યન્તાશક્ત્યા મૂર્છાવસ્થા સૂચ્યતે ॥ સા ત્વત્સખી ત્વામપિ નવજલમયં નવામ્બુરૂપમસ્રં
 બાષ્પમવશ્યં સર્વથા મોચયિષ્યતિ ॥ દ્વિકર્મસુ પચાદીનામુપસડ્ગ્પ્યાનમ્” ઇતિ મુચેઃ પચાદિત્વાદ્વિકર્મકત્વમ્
 ॥ તથાહિ । પ્રાયઃ પ્રાયેણાદ્રાન્તરાત્મા મૃદુહૃદયઃ । મેઘસ્તુ દ્રવાન્તઃશરીરઃ । સર્વઃ કરુણા કરુણામયી
 વૃત્તિરન્તઃકરુણાવૃત્તિર્યસ્ય સ કરુણાવૃત્તિર્ભવતિ । હિ યસ્માત્ । અસ્મિન્નવસરે સર્વથા ત્વયા શીઘ્રં
 ગન્તવ્યમનન્તરદશાપરિહારાયેતિ સન્દર્ભાભિપ્રાયઃ ॥ નનુ કિમિદમાદિમાં યક્ષુઃપ્રીતિમુપેક્ષ્યાવસ્થાન્તરાણ્યેવ
 તત્રભવાન્કવિરાદૃતવાન્ । ઉચ્યતે - “સમ્ભોગો વિપ્રલમ્ભશ્ચદ્વિધા શ્ડ્ગાર ઉચ્યતે । સંયુક્તયોસ્તુ સમ્ભોગો
 વિપ્રલમ્ભો વિયુક્તયોઃ ॥ પૂર્વાનુરાગમાનાખ્યપ્રવાસ કરુણાત્મના । વિમલમ્ભશ્ચતુર્ધાત્ર પ્રવાસસ્તત્ર ચ
 ત્રિધા ॥ કાર્યતઃ સમ્ભમાચ્છાપાદસ્મિન્દાવ્યે તુ શાપજઃ । પ્રાગસડ્ગતયોર્યૂનોઃ સતિ પૂર્વાનુરગ્જને ॥ યક્ષુઃ
 મીત્યાદયોડવસ્થા દશ સ્યુસ્તઠ્ઠમોચથા । દૃગ્ગનઃસડ્ગસકુલ્યા જાગરઃ કૃશતા રતિઃ ॥ હીત્યાગોન્માદમૂર્છાન્તા
 ઇત્યનડ્ગદશા દશ । પૂર્વસડ્ગતયોરેવ પ્રવાસ ઇતિ કારણાત્ ॥ ન તત્રાપૂર્વવચ્યક્ષુઃ પ્રીતિરુત્પત્તિમર્હતિ ।
 સત્સડ્ગસ્ય તુ સિદ્ધસ્યાખ્યવિચ્છેદોડત્ર વાણ્યેતે ॥ અન્યથા પૂર્વવદ્યાચ્યા ઇતિ તાવદ્રયવસ્થિતઃ । વૈયથ્યાદાદિમાં
 હિત્વા વૈરસ્યાદન્તિમાં તથા ॥ હૃત્સડ્ગાદીરિહાયષ્ટ કવિરષ્ટાવિતિ સ્થિતિઃ । મત્સાદૃશ્યં લિખન્તીતિ
 પઘૈડસ્મિન્નતિપાદિતા ॥ યક્ષુઃપ્રીતિરિતિ મોક્તં નિરુત્તરકૃતાનનમ્ । યક્ષુઃપ્રીતિર્ભવેચ્ચિત્રેષ્વદૃષ્ટચરદર્શનાત્
 ॥ યથા માલવિકાગુપમગ્નિમિત્રસ્ય પશ્યતઃ । પ્રોષિતાનાં ચ ભર્તૃણાં ક્વ દૃષ્ટાદૃષ્ટપૂર્વતા ॥ અથ તત્રાપિ સન્દેહે
 સકુલત્રાણિ પૃથ્તુ । કિમ્ભર્તૃપ્રત્યભિજ્ઞા સ્યાત્કિં વૈદેશિકભાવના ॥ પ્રવાસાદાગતેસ્વસ્મિન્નિત્યલં કલહૈવ્યથા ॥
 “ઇતિ ॥

નન્વીદૃશીં દશામાપન્નેતિ કથં ત્વયા નિશ્ચિતમત આહ-

જાને સખ્યાસ્તવ મયિ મનઃ સમ્ભૃતસ્નેહમસ્મા-

દિત્યમ્ભૂતાં પ્રથમવિરહે તામહં તર્કયામિ ।

વાચાલં માં ન ખલુ સુભગમ્મન્યભાવઃ કરોતિ

પ્રત્યક્ષં તે નિખિલમચિરાદ્ભ્રાતરુક્તં મયા યત્ ॥ ૩૧ ॥

જાન ઇતિ ॥ હે મેઘ, તવ સખ્યા મનો મયિ સમ્ભૃતસ્નેહં સચ્ચિતાનુરાગં જાને । અસ્માત્સ્નેહજ્ઞાનકારણાત્રથમવિરહે
 । પ્રથમગ્રહણં દુઃખાતિશયદ્યોતનાર્યમ્ । તાં ત્વત્સખીમિત્યમ્ભૂતાં પૂર્વાક્તાવસ્થામાપન્નાં તર્કયામિ ॥ નનુ
 સુભગમાનિનામેષ સ્વભાવો યદાત્મનિ સ્ત્રીણામનુરાગપ્રકટનં તત્રાહ -વાચાલમિતિ ॥ સુભગમાત્માનં મન્યત ઇતિ
 સુભગમ્મન્યઃ ॥ “આત્મમાને ખશ્ચ” ઇતિ ખશ્પ્રત્યયઃ । “અરુદ્ધિષદ્-” ઇત્યાદિના મુમાગમઃ ॥ તસ્ય ભાવઃ સુભગં
 મન્યભાવઃ । સુભગમાનિત્વં માં વાચાલં બહુભાષિણં ન કરોતિ ખલુ । સૌન્દર્યાભિમાનિતાં ન પ્રકટયામીત્યર્થઃ ॥

“स्याज्जल्पाकस्तु वायालो वायाटो बहुगार्धवाङ्” इत्यमरः ॥ “आलजाटयौ बहुभाषिणि” इत्यालञ्प्रत्ययः ॥ किं तु उे भातः मयोक्तं यत् “आधिक्षामाम्” इत्यादि तन्निभिलं सर्वमथिराच्छीघ्रमेव ते तव प्रत्यक्षम् । भविष्यतीति शेषः ॥

रुद्धापाङ्गप्रसरमलकैरञ्जनस्नेहशून्यं
प्रत्यादेशादपि य मधुनो विस्मृतभ्रूविलासम् ।
स्वय्यासन्ने नयनमुपरिस्पन्ति शङ्खे मृगाक्ष्या

मीनक्षोभाभ्यलकुवलयश्रीतुलामेष्यतीति ॥ ३२ ॥

रुद्धेति ॥ अलकै रुद्धा अपाङ्गयोः प्रसारा यस्य तत्तथोक्तम् । अञ्जनेन स्नेहः स्त्रैर्गन्धं तेन शून्यम् । स्त्रिं ग्घाञ्जनरहितमित्यर्थः । अपि य किं य मधुनो मधस्य प्रत्यादेशान्निराकरणात् । परित्यागादित्यर्थः ॥ प्रत्यादेशो निराकृतिः” इत्यमरः ॥ विस्मृतो भ्रूविलासो भ्रूमङ्गो येन तत् । नयनस्य रुद्धापाङ्गप्रसरत्वादिकं विरहसमुत्पन्नमिति भावः । त्वय्यासन्ने सति । स्वकुशलवार्ताशंसिनीति शेषः । उपर्यूर्ध्वभागे स्पन्दते स्फुरन्तीत्युपरिस्पन्ति । तथा य निमित्तनिदाने –‘स्पन्दान्मूर्ध्नि खत्रलाभं ललाटे पट्टमंशुकम् । षष्टप्राप्तिं दृशोर्ध्वमपाङ्गे ङानिमादित्येत् ॥ “इति ॥ मृगाक्ष्यास्त्वत्सप्या नयनम् । वाममिति शेषः । “वामभागास्तु नारीणां पुंसां श्रेष्ठस्तु दक्षिणः । दाने देवादित्पूजायां स्पन्देऽलङ्कुरणोऽपि य ॥ “इति स्त्रीणां वामभागाभाशस्त्यात् ॥ मीनक्षोभान्मीन यलनायलस्य कुवलयस्य श्रियाः शोभायास्तुलां सादृश्यमेष्यतीति शङ्खे तर्कयामि ॥

वामश्चास्याः कररुडपदैर्भुव्यमानो मदीयै-
र्मुक्ताजालं चिरपरिचितं त्याजितो दैवगत्या ।
सम्भोगान्ते मम समुचितो हस्तसंवाहनानां

यास्यत्यूरुः सरसकदलीस्तम्भगौरश्चलत्वम् ॥ ३३ ॥

वाम इति ॥ मदीयैः कररुडपदैर्नभपदैः ॥ “पुनर्भवः कररुडो नभोऽस्त्री नभरोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः ॥ भुव्यमानः परिधीयमाणः । नभाङ्कुरहित इत्यर्थः । उर्वोर्नभपदास्पदत्वं तु रतिरुडस्ये - “कण्ठकुङ्कि कुथपार्श्वभुजोरुश्रोणिषु सखिषु नभास्पदमाङ्गुः इति ॥ चिरपरिचितं चिराभ्यस्तं मुक्ताजालं मौक्तिकसरमयं कटिभूषणं दैवगत्या दैववशेन त्याजितः । सम्प्रति नभपदोष्माभावेन शीतोपचारस्य तस्य वैयर्थ्यादिति भावः ॥ त्यजतेऽर्थनात्कर्मकर्तरिक्तः । “द्विकर्मसु पथादीनां योपसङ्ख्यानाभिष्यते” इति पथादित्वाद्द्विकर्मकत्वम् ॥ सम्भोगान्ते मम हस्तसंवाहनानां हस्तेन मर्दनानाम् ॥ “संवाहनं मर्दनं स्यात्” इत्यमरः ॥ समुचितो योग्यः ॥ सरसो रसाङ्गः परिपक्वो न शुष्कश्च स अेव विवक्षितः । तत्रैव पाण्डिमसम्भवात् । स यासौ कदलीस्तम्भश्च स अेव गौरः पाण्डुरः ॥ “गौरः कशेरु सिद्धार्थे शुक्रे पीतेऽरुणोऽपि य” इति मालतीमालायाम् ॥ अस्याः प्रियाया वाम उरुश्चलत्वं स्पन्दनं यास्यति प्राप्यते ॥ “उरोः स्पन्दाद्रतं विधादूर्वाः प्राप्तिं सुवाससः” इति निमित्तनिदाने ॥

तस्मिन्हावे जलद यद्वि सा लव्यनिद्रासुषा स्यात्
अन्वास्थैनां स्तनितविमुषो याममात्रं सलस्य ।

मा भूदस्याः प्राणयिनि मयि स्वप्रलब्धे कथञ्चि-

त्सद्यः कण्ठस्थुत भुजलताग्रन्थि गाढोपगूढम् ॥ ३४ ॥

तस्मिन्निति ॥ ७ जलद, तस्मिन्काले त्वदुपसर्पाणकाले सा मत्प्रिया लब्धं निद्रासुप्तं यथा तादृशी स्यादिति स्याद्येत् । अनां निद्राणामन्यास्य । पश्चादासित्वेत्यर्थः ॥ उपसर्गवशात्सकर्मकत्वम् ॥ स्तनितविमुषो गर्जितपराङ्मुषो निःशब्दः सन् । अन्यथा निद्राभङ्गः स्यादिति भावः । याममात्रं पडरमात्रम् ॥ “द्वौ यामपडरौ समौ धृत्यमरः ॥ सडस्व प्रतीक्षस्व ॥ प्रार्थनायां लोट् ॥ शक्तयोरेकवारसुरतस्य यामावधिकत्वात्स्वमेऽपि तथा भवितव्यमित्यभिप्रायः । तथा य रतिसर्वस्वे - “अेकवारावधिर्यामो रतस्य परमो मतः । यऽशक्तिमतोर्यूनो रुदृभट इभवतिनोः ॥ “एति ॥ यामसडनस्य प्रयोजनमाड- मा भूदिति ॥ अस्याः प्रियायाः प्राणयिनि प्रेयसि मयि कथञ्चिच्छ्रेण स्वप्रलब्धे सति । गाढोपगूढं गाढाविङ्गनम् ॥ नपुंसके भावे क्तः ॥ सद्यस्तत्क्षणं कण्ठस्थुतः अस्तो भुजलतयोर्ग्रन्थिर्बन्धो यस्य तन्मा भून्मास्तु । कथञ्चित्त्वलब्धस्याविङ्गनस्य सद्यो विधातो मा भूदित्यर्थः । न यात्र निद्रोक्तिः “तामुन्निद्राम्” एति पूर्वोक्तेन निद्राच्छेदेन विरुध्यते पुनः सप्तम्याधवस्थासु पाक्षिकनिद्रासम्भवात् ॥ तथा य रसरत्नाकरे - “आसक्ती रोदनं निद्रा निर्वज्जनर्थवाग्लमः । सप्तमादिषु जायन्ते दशाभेदेषु वासुके ।” एति

तामुत्थाप्य स्वजलकण्डिकाशीतलेनानिलेन

प्रत्याश्रस्तां सममभिनवैर्जालकैर्मालतीनाम् ।

विद्युद्गर्भः स्तिमितनयनां त्वत्सनाथे गवाक्षे

वक्तुं धीरः स्तनितवयनैर्मानिनीं प्रकमेथाः ॥ ३५ ॥

तामिति ॥ तां प्रियां स्वस्य जलकण्डिकाभिर्जलनिन्दुभिः शीतलेनानिलेनोत्थाप्य प्रबोधय । अतेन तस्याः प्रभुत्वाद्यजानानिलसमाधियन्यते । यथाड भोजराजःमृदुभिर्मर्दनैः पादे शीतलैर्व्यञ्जनैः स्तनौ । श्रुतौ य मधुरैगतर्निद्रातो बोधयेत्प्रभुम्” एति ॥ अभिनवैर्नूतनैर्मालतीनां जालकैः समं जातीमुकुलैः सड ॥ “सुमना मालती जातिः” एति । “साकं सत्रा समं सड एति । “क्षारको जलकं क्लीबे क्लिका कोरकः पुमान्” एति यामरः ॥ प्रत्याश्रस्तां सुस्थिताम् । अन्यञ्च पुनरुच्छ्वसिताम् ॥ श्वसेः कर्तरि क्तः । “उगितश्च” एति यकारादित्प्रतिषेधः ॥ अतेनास्याः कुसुमसौकुमार्यं गम्यते ॥ त्वत्सना त्वत्सहिते ॥ “सनाथं प्रभुमित्याहुः सडिते चित्ततापिनि” एति शब्दाण्वि ॥ गवाक्षे स्तिमितनयनां कोऽसाविति विस्मयान्निश्चलनेनां मानिनीं मनस्विनीम् । जनानौचित्यासङ्गिष्णुमित्यर्थः । विद्युद्गर्भोऽन्तःस्थो यस्य स विद्युद्गर्भः । अन्तर्लीनविद्युत् इत्यर्थः ॥ “गर्भोऽपवनकेऽन्तस्थे गर्भोऽग्नौ कुक्षिणोऽर्भके” एति शब्दाण्वि ॥ दृष्टिप्रतिघातेन वक्तुर्मुभावलोकन प्रतिबन्धकत्वात् विद्युता द्योतितव्यमिति भावः । धीरो धैर्यविशिष्टश्च सन् । अन्यथाशीलत्वादिनैतदनाश्रानसप्रसङ्गादिति भावः । स्तनितवयनैः स्तनितान्यवे वयनानि तैर्वक्तुं प्रकमेथा उपकमस्व ॥ विध्यर्थे लिङ् ॥ “मोपास्यां समर्थास्याम्” एत्यात्मनेपदम् ॥ सम्प्रति दूतस्य श्रोतृजनाभिमुष्पीकराणयातुरीमुपदिशति-

लर्तुर्मित्रं प्रियमविधवे विद्धि मामम्भुवाहं

तत्सन्देशैर्दृष्टयनिष्ठितैरागतं त्वत्समीपम् ।

यो वृन्दानि त्वरयति पथि श्राम्यतां प्रोषितानां

मन्द्रस्निग्धैर्ध्वनिभिरबलावेणिमोक्षोत्सुकानि ॥ ३६ ॥

भर्तुरिति ॥ विधवा गतभर्तृका न भवतीत्यविधवा सभलङ्का । उे अविधवे । अनेन भर्तृश्रवणसूचनादनिष्टाशङ्कां वारयति । मां भर्तृस्तव पत्युः मित्रं मित्रं प्रियसुदृष्टम् । तत्रापि दृष्टयनिष्ठितैर्मनसि स्थापितैस्तत्सन्देशैस्तस्य भर्तुः सन्देशैस्त्वत्समीपमागतम् । भर्तुः सन्देशकथनार्थमागतमित्यर्थः । अम्बुवाढं मेघं विद्धि जानीहि ॥ न डेवलमढं वार्तालरः किन्तु घटकोडपीत्याशयेनाड । योऽम्बुवाढो मेघो मन्द्रस्निग्धैः स्निग्धगम्भीरैर्ध्वनिभिर्गजितैः करणैः अबलानां स्त्रीणां वेश्यस्तासां मोक्षे मोचन उत्सुकानि पथि श्राम्यतां श्रान्तिमापन्नानां प्रोषितानां प्रवासिनाम् । पाचानामित्यर्थः । वृन्दानि सङ्घांस्त्वरयति । पान्योपकारिणो मे डिमुवक्त सुदृष्टुपकारित्वमिति भावः ॥ भर्तृसभ्यादिज्ञापनस्य इलमाड-

धत्याप्याते पवनतनयं मैथिलीवोन्मुषी सा

त्वामुत्सृष्टोऽवसितदृष्टया वीक्ष्य सम्भाव्य यैवम् ।

श्रोष्यत्यस्मात्परमवलिता सौम्य सीमन्तिनीनां

कान्तोदन्तः सुदृष्टुपनतः सङ्गमात्किञ्चिद्दूनः ॥ ३७ ॥

धतीति ॥ धत्येवमाप्याते सति पवनतनयं डूनमन्तं मैथिलीव सीतेव सा मत्प्रिया । उन्मुष्युत्सृष्टोऽवसितदृष्टया विकसितचित्ता सती त्वां वीक्ष्य सम्भाव्य सत्कृत्य य । अस्माद्भर्तृमैत्रीज्ञापनात्परं सर्वं श्रोतव्यम् । अवलिताऽप्रमत्ता सती श्रोष्यत्येव ॥ अत्र सीताडूनमदुपाप्यानादस्याः पातिप्रत्यं मेघस्य दूतगुणसम्पत्तिश्च व्यज्यते । तद्गुणास्तु रसाकरे - “अडमयारी बली धीरो मायावी मानवर्जितः । धीमानुदारो निःशङ्को वक्ता दूतः स्त्रियां भवेत् ॥ “धति ॥ ननु वार्तामात्रश्रवणदस्याः को लाल धत्याशङ्कार्थान्तरमुपन्यस्यति -डे सौम्य साधो, सीमन्तिनीनां वधूनाम् ॥ “नारी सीमन्तिनी वधूः “ धत्यमरः ॥ सुदृष्टा सुदृष्टुपेनोपनतः प्राप्तः सन् । सुदृष्ट्यदं विप्रलम्भशङ्कानिवारणार्थम् । कान्तस्योदन्तो वार्ता कान्तोदन्तः ॥ “वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यात्” धत्यमरः ॥ सङ्गमात्कान्तसम्पर्कात्किञ्चिद्दून धषदूनस्तद्भदेवानन्दकारीत्यर्थः ॥

सम्प्रति सन्दिशति-

तामायुष्मन्मम य वचनादात्मनश्चोपकर्तुं

भ्रूयादेवं तव सडयरो रामगिर्याश्रमस्थः ।

अव्यापन्नः कुशलमभले पृच्छति त्वां वियुक्तः

पूर्वाभाष्यं सुलभविपदां प्राणिनामेतदेव ॥ ३८ ॥

तामिति । डे आयुष्मन् ॥ प्रशंसायां मतुप् ॥ परोपकारश्चाध्यश्रुवितेत्यर्थः । मम वचनं प्रार्थनावचनं तस्मात्स्यात्मनःस्वस्यापकर्तुं य । परोपकारेणात्मानं कृतार्थयितुमित्यर्थः ॥ उपकारक्रियां प्रति कर्मत्वेऽपि तस्यापकरोतीत्यादिवत्सम्बन्धमात्रविवक्षायामात्मन धति षष्ठी न विरुध्यते । यथा भारविः-“सा लक्ष्मीरुपकुर्वते यथा परेषां” धति । तथा श्रीलर्षश्च - “साधूनामुपकर्तुं लक्ष्मीं द्रष्टुं विडायसा गन्तुम् । न कुतूहलिकस्य मनश्चरितं य

મહાત્મનાં શ્રોતુમ્ ॥ “ઇતિ । તથા ચ “કવચિત્કચિદ્ધિતીયાદર્શનાત્સર્વસ્ય તથા” ઇતિ નાથવચનમનાથવચનમેવ ॥ તાં પ્રિયામેવં બ્રૂયાત્ । ભવાનિતિ શેષઃ ॥ કિમિત્યાહ -હે અબલે, તવ સહચરો ભર્તા રામગિરોશ્ચત્રકૂટસ્યાશ્રમેષુ તિછતીતિ રામગિર્યાશ્રમસ્થઃ સન્ન્યાપાત્રઃ । ન મૃત ઇત્યર્થઃ । અમરાણે હેતુમાહ -વિયુક્તો વિયોગં પ્રાપ્નો દુઃખી સંસ્ત્રવાં કુશલં પૃચ્છતિ ॥ દુહ્યાદિત્વાત્પૃચ્છતોદ્ધર્મકર્મકત્વમ્ ॥ તથાહિ । સુલભવિપદામયત્નસિદ્ધવિપત્તીનાં પ્રાણિનામેતદેવ કુશલમેવ પૂર્વભાષ્યમેતદેવ પ્રથમમવશ્યં પ્રષ્ટવ્યમ્ ॥ “કૃત્યાશ્ચ” ઇત્યાવશ્યકાર્થેણ્યત્પ્રત્યયઃ ॥

અડ્ગેનાડ્ગં પ્રતનુ તનુના ગાઢતમેન તમં

સાસ્રેણાશ્રુતમવિરતોત્કણ્મુસ્કણ્ઠિતેન ।

ઉષ્ણોચ્છ્વાસં સમધિકતરોચ્છ્વાસિના દૂરવર્તી

સહુલ્યૈસ્તૈર્વિશતિ વિધિના વૈરિણા રુદ્ધમાર્ગઃ ॥ ૩૯ ॥

અડ્ગેનેતિ ॥ કિં ચ । દૂરવર્તી દૂરસ્થઃ । ન યાગન્તું શ ક્યત ઇત્યાહ । વૈરિણા વિરોધિના વિધિના દેવૈને રુદ્ધમાર્ગઃ પ્રતિબદ્ધવર્ત્મા સ તે સહચરઃ । તનુના કૃષ્ણેન ગાઢતમેનાત્યન્તસન્તમેન સાસ્રેણ સાશ્રુણા । ઉત્કણ્ઠા વેદનાસ્ય જાતોત્કણ્ઠિતસ્તેનોત્કણ્ઠિતેન ॥ “તદસ્ય સઙ્ગજાતમ્-” ઇત્યાદિનેતચ્છ્રત્યયઃ । ઉત્કણ્ઠતેર્વા કર્તરિ ક્તઃ ॥ સમધિકતરમધિકમુચ્છ સિતીતિ સમધિકતરોચ્છ્વાસી તેન । દીર્ઘનિઃશ્વાસિનેત્યર્થઃ ॥ તાચ્છીલ્યેણિનિઃ ॥ અડ્ગેન સ્વશરીરેણ મતનું કૃશં તમં વિયોગદુઃખેન સન્તપ્તમશ્રુદ્ધુતમશ્રુવિન્નમ્ । અનેત્રામ્બુ રોદનં યાસમશ્રુ ચ ઇત્યમરઃ ॥ અવિરતોત્કણ્ઠમવિચ્છિન્નવેદનમુષ્ણોચ્છ્વાસં તીપ્રાનિઃશ્વાસમ્ ॥ “તિગ્મં તીપ્રં ખરં તીક્ષ્ણં ચાડ્મુષ્ણં સમં સ્મૃતમ્” ઇતિ હલાયુઘઃ ॥ અડ્ગં ત્વદીયં શરીરં તૈઃ સ્વસંવૈઘૈઃ સહુલ્યૈર્મનોરથૈર્વિશતિ । એકીભવતીત્યર્થઃ । અત્ર સમરાગિત્વદ્યોતનાય નાયકેન નાયિકાયાઃ સમાનાવસ્થત્વમુક્તમ્ ॥ સમ્પ્રતિ સ્વાવસ્થાનિવેદનાય મસ્તૌતિ-

શબ્દાખ્યેયં યદપિ કિલ તે યઃ સખીનાં પુરસ્તા-

ત્કર્ણે લોલઃ કથયિતુમભૂદાનનસ્પર્શલોભાત્ ।

સોડતિકાન્તઃ શ્રવણાવિષયં લોચનાભ્યામદૃષ્ટ-

સ્ત્વામુત્કણ્ઠાવિરચિતપદં મન્મુખેનેદમાહ ॥ ૪૦ ॥

શબ્દાખ્યેયમિતિ ॥ હે અબલે, યસ્તે પ્રિયઃ સખીના પુરસ્તાદગ્ર આનનસ્પર્શં ત્વન્મુખસમ્પર્કં લોભાદ્ગ્રાહ્યાત્ । અધરપાનલોભાદિત્યર્થઃ । શબ્દાખ્યેયં શબ્દેન સ્વેણાખ્યેયમુચ્ચૈર્વાઙ્મયમપિ યત્ત્ । વચનમપીતિ શેષઃ । કર્ણે કથયિતું લોલો લાલસોડભૂત્કિલ ॥ “લોલુપો લોલુભો લોલો લાલસો લમ્પટોડપિ ચ” ઇતિ યાદવઃ ॥ શ્રવણાવિષયં કર્ણપથમતિકાન્તઃ । તથા લોચનાભ્યામદૃષ્ટઃ । અતિદૂરત્વાદ્દૃષ્ટું શ્રોતું ચ ન શક્ય ઇતિ ભાવઃ । સ તે પ્રિયઃ । ત્વામુત્કણ્ઠયા વિરચિતાનિ પદાનિ સુમિડન્તશબ્દા વાક્યાનિ વા યસ્ય તત્તથોક્તમ્ ॥ “પદં શબ્દે ચ વાક્યે ચ” ઇતિ વિશ્વઃ ॥ ઇદં વક્ષ્યમાણં “શ્યામાસ્વડ્ગ-” મ્” ઇત્યાદિકં મન્મુખેનાહ । મન્મુખેન સ એવ નૂત ઇત્યર્થઃ ॥ સાદૃશ્યપ્રતિકૃતિસ્વપ્રદર્શન તદડ્ગસ્યૃષ્ટસ્પર્શાખ્યાનિ યત્વારિ વિરહિણાં વિનોદસ્થાનાનિ । તથા ચોક્તં ગુણપતાકાયાં - “વિયોગાવસ્થાસુ પ્રિયજન સદૃક્ષાનુભવનં તતશ્ચિત્રં કર્મ સ્વપનસમયે દર્શનમપિ

। तद्दृग्गृष्टानामुपनतवतां दर्शनमपि प्रतीकारोऽनद्गव्यथितमनसां कोऽपि गदितः ॥ “ एति ॥ तत्र
सदृशवस्तुदर्शनमाह-

श्यामास्वङ्गं यदितदसिंहाप्रेक्षणे दृष्टिपातं
वङ्गत्रयायां शशिनि शिभिनां अर्द्धभारेषु केशान् ।
उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीवीथिषु भ्रूविलासान्
उन्तैकस्मिन्वयिदपि न ते यत्ति सादृश्यमस्ति ॥ ४१ ॥

श्यामास्विति ॥ श्यामासु प्रियङ्गुवतासु ॥ “श्यामा तु मडिलाह्वया । लता गोवन्दनी गुन्द्रा प्रियङ्गुः
कृषिनी कृषी” इत्यमरः ॥ अङ्गं शरीरमुत्पश्यामि । सौकुमार्यादिसाम्याद्दृग्गमिति तर्क्यामीत्यर्थः । तथा
यदितदसिनां प्रेक्षणे ते दृष्टिपातं शशिनि यन्त्रे वङ्गत्रयायां मुषकान्विम् । तथा शिभिनां अर्द्धेणां अर्द्धभारेषु
अर्द्धसमूहेषु केशान् । प्रतनुषु स्वल्पासु नदीनां वीथिषु ॥ अत्र वीथीनां विशेषणोपादाने नानुक्तगुणग्रहो दोषः
। भ्रूसाम्यनिर्वाहाय मङ्गत्वदोषनिराकरणार्थत्वात्स्येति । तदुक्तं रसरत्नाकरे - “ध्वन्युत्पादे गुणोत्कर्षे भोगोक्तौ
दोषवारणे । विशेषणान्दोषस्य नास्त्यनुक्तगुणग्रहः ॥ एति ॥ भ्रूविलासान् ॥ “भ्रूपताकाः” इति पाठे भ्रुवः
पताका” इवेत्युपमितसमासः ॥ उत्पश्यामीति सर्वत्र सम्बध्यते ॥ तथापि नास्ति मनोनिर्दृतिरित्याशयेनाह
-उन्तेति ॥ उन्त विषादे ॥ “उन्त उर्ध्वेऽनुकम्पायां वाक्याशम्भविषादयोः” इत्यमरः ॥ हे यत्ति कोपने
॥ “यत्तिस्त्वत्यन्तकोपनः” इत्यमरः । गौरादित्वात् ङीष् ॥ उपमानकथनमात्रेण न कोपितव्यमिति भावः
। क्वयिदपि कस्मिन्नयेकस्मिन्वस्तुनि ते तव सादृश्यं नास्ति । अतो न निर्व्वणोमीत्यर्थः । अनेनास्थाः
सौन्दर्यमनुपममिति व्यज्यते ॥

सम्प्रति प्रतिकृतिदर्शनमाह-

त्वामालिष्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलाया-
मात्मानं ते यरणपतितं यावद्विच्छामि कर्तुम् ।
अस्रैस्तावन्मुदुरुपयितैर्दृष्टिरालुष्यते मे
कूरस्तस्मिन्नपि न सडते सङ्गमं नौ कृतान्तः ॥ ४२ ॥

त्वमिति ॥ हे प्रिये, प्रणयेन प्रेमातिशयेन कुपितां कुपितावस्थायुक्तां त्वाम् । त्वत्प्रतिकृतिमित्यर्थः ।
धातवो गैरिकादयः ॥ “धातुर्वाताद्विशब्दाद्विगैरिकाद्विष्वजाद्विषु” इति यादवः ॥ त अवे रागा रञ्जकद्रव्याणि
॥ “चित्राद्विरञ्जकद्रव्ये लाक्षादी प्रणयेच्छयोः । सारङ्गादौ य रागःस्थादारुण्ये रञ्जने पुमान्” इति
शब्दाण्वि ॥ तैर्धातुरागैः । शिलायां शिलापट्ट आलिष्य निर्मायात्मानं मामः । मत्प्रतिकृतिमित्यर्थः । ते
तव । चित्रगताया इत्यर्थः । यरणपतितं कर्तुं तथा लेभितुं यावद्विच्छामि तावद्विच्छासमकालं मुदुरुपयितैः
प्रवृद्धैरसैरश्रुभिः कर्तुंभिः । “अस्मश्रुणि शोणिते” इति विश्वः ॥ मे दृष्टिरालुष्यते । आप्रियत इत्यर्थः ।
ततो दृष्टिप्रतिबन्धनालेपनं प्रतिबध्यत इति भावः । किम्बहुना कूरो धातुकः ॥ “नृशंसो धातुकः कूरः इत्यमरः
॥ कृतान्तो दैवम् ॥ “कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाङ्गुशलकर्मसु” इत्यमरः ॥ तस्मिन्नपि चित्रेऽपि ॥ नावावयोः

॥ “યુષ્મદસ્મદોઃ ષષ્ઠીચતુર્થીદ્વિતીયાસ્થ યોવનાવૌ” ઇતિ નાવાદેશઃ ॥ સડ્ગમં સહવાસં ન સહતે । સડ્ગમ લેખનમપ્યાવયોરસહમાનં દૈવમાવયોઃ સડ્ગ ન સહત ઇતિ કિમુ વક્તવ્યમિત્યપિશબ્દાર્થઃ ॥

અધુના સ્વપ્રદર્શનમાહ-

મામાકાશપ્રણિહિતભુજં નિર્દયાશ્લેષહેતો-

લબ્ધાયાસ્તે કથમપિ મયા સ્વપ્રસન્દર્શનેષુ ।

પશ્યન્તીનાં ન ખલુ બહુશો ન સ્થલીદેવતાનાં

મુક્તાસ્થૂલાસ્તરુકિસલયેષ્વશ્રુલેશાઃ પતન્તિ ॥ ૪૩ ॥

મામિતિ ॥ સુમસ્ય વિજ્ઞાનં સ્વપ્ર ॥ “સ્વપ્રઃ સુમસ્ય વિજ્ઞાનમ્” ઇતિ વિશ્વઃ ॥ સન્દર્શનં સંવિત્ ॥ “દર્શનં સમયે શાસ્ત્રે દૃષ્ટૌ સ્વપ્રેડક્ષિણ સંવિદિ” ઇતિ શબ્દાર્ણવે ॥ સ્વપ્રસન્દર્શનાનિ સ્વપ્રજ્ઞાનાનિ ॥ ચૂતવૃક્ષાદિવત્સામાન્યવિશેષભાવેન સહપ્રયોગઃ ॥ તેષુ મયા કથમપિ મહતા પ્રયત્નેન લબ્ધાયા ગૃહીતાયાઃ । દૃષ્ટાયા ઇતિ યાવત્ ॥ તે તવ નિર્દયાશ્લેષો ગાઢાલિડ્ગનં સ એવ હેતુસ્તસ્ય । નિર્દયાશ્લેષાર્થમિત્યર્થઃ ॥ “ષષ્ઠી હેતુપ્રયોગે” ઇતિ ષષ્ઠી ॥ આકાશે નિર્વિષયે પ્રણિહિતભુજં પ્રસારિતબાહું માં પશ્યન્તીનાં સ્થલીદેવતાનાં મુક્તા મૌક્તિકાનીવ સ્થૂલા અશ્રુલેશા બાષ્પવિન્દવસ્તરુકિસલયેષુ । અનેન ચેલાગ્ચલેનાશ્રુધારણસમાધિર્વન્યતે । બહુશો ન પતન્તીતિ ન । કિન્તુ પતન્ત્યેવેત્યર્થઃ ॥ નિશ્ચયે નગ્દ્યપ્રયોગઃ । તથા ચાધિકારસૂત્રમ્-“સ્મૃતિનિશ્ચયસિદ્ધાર્થેષુ નગ્દ્યપ્રયોગઃ સિદ્ધઃ” ઇતિ । “મહાત્મગુરુ દેવાનામશ્રુપાતઃ ક્ષિતૌ યદિ । દેશભ્રંશો મહદ્બુખં મરણં ચ ભવેદુવમ્ ॥ “ઇતિ ક્ષિતૌ દેવતાશ્રુપાતનિષેધદર્શનાદ્યક્ષસ્ય મરણભાવસૂચનાર્થ તરુકિસલયેષુ પતન્તીત્યુક્તમ્ ॥

ઇદાનીં તદ્ડગ્સપૃષ્ટવસ્તુદર્શનમાહ-

ભિત્વા સઘોઃ કિસલયપુટાન્દેવદારુદ્રમાણાં

યે તત્ક્ષીરસ્રુતિસુરભયો દક્ષિણેન પ્રવૃત્તાઃ ।

આલિડ્ગયન્તે ગુણવતિ મયા તે તુષારાદ્રિવાતાઃ

પૂર્વં સ્પૃષ્ટં યદિ કિલ ભવેદ્ડગમેભિસ્તવેતિ ॥ ૪૪ ॥

ભિત્વેતિ ॥ દેવદારુદ્રમાણાં કિસલયપુટાન્યલ્લવપુટાન સઘો ભિત્વા । તત્ક્ષીરસ્રુતિસુરભયસ્તેષાં દેવદારુદ્રમાણાં ક્ષીરસ્રુતિભિઃ ક્ષીરનિષ્પત્તેઃ સુરભયઃ સુગન્ધયઃ । તુષારાદ્રિજાતત્વે લિડ્ગમિદમ્ । યે વાતા દક્ષિણેન દક્ષિણમાર્ગેણ ॥ તૃતીય વિધાને પ્રકૃત્યાદિભ્ય ઉપસડ્ગ્ખ્યાનાત્તૃતીયા । સમેન ધાવતીતિવત્ । તત્રાપિ કરણત્વસ્ય પ્રતીયમાનત્વાત્ । કર્તૃકરણયોરેવ તૃતીયા” ઇતિ ભાષ્યકારઃ ॥ પ્રવૃત્તાશ્ચલિતાઃ । હે ગુણવતિ સૌશીલ્યસૌકુમાર્યાદિગુણસમ્પન્ને, તે તુષારાદ્રિવાતાઃ પૂર્વં પ્રાગેભિર્વાતૈસ્તવાડ્ગં સ્પૃષ્ટં ભવેદ્ઘદિ । કિલેતિ સમ્ભાવિતમેતદિતિ બુદ્ધયેત્યર્થઃ ॥ “વાર્તા સમ્ભાવ્યયોઃ કિલ” ઇત્યમરઃ ॥ મયાલિડ્ગયન્ત આશ્ચિચ્ચન્તે ॥ અત્ર વાયૂનાં સ્પૃશ્યત્વેડપ્યમૂર્તવેનાલિડ્ગનાયોગાદાલિડ્ગન્યન્ત ઇત્યભિધાનમ્ । યક્ષસ્થોન્મત્તત્વાત્પ્રલપિતમિત્યદોષ ઇતિ વદન્નિરુક્તકારઃ સ્વયમેવોન્મત્તપ્રલાપીત્યુપેક્ષણીયઃ ॥

સક્ષિપ્તેત ક્ષણ ઇવ કથં દીર્ઘયામા ત્રિયામા

સર્વાવસ્થાસ્વહરપિ કથં મન્દમન્દાતપં સ્યાત્ ।

एतथं येतश्चटुलनयने दुर्लभप्रार्थनं मे

गाढोष्माभिः कृतमशरणां त्वद्वियोगव्यथाभिः ॥ ४५ ॥

सङ्क्षिप्येतेति ॥ दीर्घा यामाः प्रडरा यस्यां सा दीर्घयामा । विरडवेदनया तथा प्रतीयमानेत्यर्थः । त्रियामा रात्रिः ॥ “आद्यन्तोरर्धयामयोर्द्विन व्यवहारान्नियामा” इति क्षीरस्वामी ॥ क्षण एव कथं केन प्रकारेण सङ्क्षिप्येत लघुङ्क्षियेत । अडरपि सर्वावस्थासु । सर्वकालेष्वित्यर्थः । मन्मन्तो मन्मन्कारः ॥ “प्रकारे गुणवयनस्य” इति द्विरुक्तिः । “कर्मधारयवद्दुत्तरेषु” इति कर्मधारयवद्भावात्सुपो लुक् ॥ मन्मन्दातपमत्यल्प सन्तापं कथं स्यात् । न स्यादेव । उे यटुलनयने यञ्चलाक्षि, एतथमनेन प्रकारेण दुर्लभप्रार्थनमप्राप्यमनोरथं मे मम येतो गाढोष्माभिरतितीव्राभिस्त्वद्वियोगव्यथाभिरशरणाभनाथं कृतम् ॥

न य मदीयदुर्दशाश्रवणाम्भेतव्यमित्याड-

वात्मानं बहु विगणयन्नात्मनैवावलम्बे

तत्त्व्याणि त्वमपि नितरां मा गमः कातरत्वम् ।

कस्यात्यन्तं सुभमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा

नीचैर्गच्छत्युपरि य दशा यङनेमिङ्मेषा ॥ ४६ ॥

नन्विति ॥ नन्वित्यामन्त्रणे ॥ “प्रश्नावधारणानुष्ठाननुनयामन्त्रणे ननु” इत्यमरः ॥ ननु प्रिये बहु विगणययापान्तेः सत्येवमेवं करिष्यामीत्यावर्तयन्नात्मानमात्मनैव स्वेनैव ॥ “प्रकृत्यादित्य उपासङ्ग्यानम्” इति तृतीया ॥ अवलम्बे धारयामि । यथाकथञ्चिज्जुवामीत्यर्थः । तत्तस्मात्कारणात् । कल्याणि सुभगे, त्वत्सौभाग्येनैव जुवामीति भावः ॥ “अङ्गादित्यश्च” इति ङीष् ॥ त्वमपि नितरामत्यन्तं कातरत्वं भीरुत्वं मा गमः मा गच्छ ॥ “न माङ्ग्योगे” इत्यङ्गागमाभावः ॥ तादृक्सुम्निनोरावयोरीदृशि दुःखे कथं न विभेमीत्याशङ्क्याड-कस्येति ॥ कस्य जनस्यात्यन्तं नियतं सुभमुपनतं प्राप्तमेकान्ततो नियमन दुःखं वोपनतम् । किं तु दशावस्था यङ्कस्य रथाङ्गस्य नेमिस्तदन्तः ॥ “यङ्कं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्थात्प्रधिः पुमान्” इत्यमरः ॥ तस्याः कमेण परिपाव्या ॥ “कमः शक्तौ पशीपाट्याम्” इति विश्वः ॥ नीचैरथ उपरि य गच्छति प्रवर्तते । अयं जन्तोः सुभदुःखे पर्यावर्तते इत्यर्थः ॥

न य निरवधिकमेतदुःखमित्याड-

शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ

शेषान्मासान्गमय यतुरो लोचने मीलयित्वा ।

पश्चादावां विरडगुणितं तं तमात्माभिलाषं

निर्वेक्ष्यावः परिणतशरयन्त्रिकासु क्षपासु ॥ ४७ ॥

शापान्त इति ॥ पाणौ शार्ङ्ग यस्य स तस्मिञ्शार्ङ्गपाणौ विषणौ ॥ “सप्तमीविशेषणे-” इत्यादिना बहुव्रीहिः । “प्रडरणाथेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः” इति वक्तव्यात्पाणिशब्दस्योत्तरनिपातः ॥ भुजगः शेष एव शयनं तस्मादुत्थिते सति मे शापान्तः शापावसानम् । भविष्यतीतिशेषः । शेषानवशिष्टांश्चतुरो मासान् । मेघदर्शनप्रभृति उरिबोधनदिनान्तमित्यर्थः । दशद्विसाधिक्यं त्वत्र न । विवक्षितमित्युक्तमेव ।

લોચને મીલયિત્વા નિમીલ્ય ગમય । ધૈર્યેણાતિવાહયેત્યર્થઃ । પશ્ચાદનન્તરં ત્વં ચાહં ચાવમ્ ॥ “ત્યદાદીનિ સર્વેર્નિત્યમ્” ઇત્યેકશેષઃ ॥ ત્યદાદીનાં મિથો દ્વન્દ્વે યત્પરં તચ્છિષ્યતે” ઇત્યસ્મદઃ શેષઃ ॥ વિરહે ગુણિતમેવમેવં કશિષ્યાતીતિ મનસ્થાવર્તિતમ્ । તં તમ્ ॥ વીપ્સાયાં દ્વિરુક્તિઃ ॥ આત્મનોરાવયોરભિલાષં મનોરથમ્ । પરિણતાઃ શરચ્ચન્દ્રિકા યાસાં તાસુ ક્ષપાસુ રાત્રિષુ ॥ નિર્વેક્ષ્યાવો ભોક્ષ્યાવહે ॥ વિશતેર્લૃટ્ ॥ “નિર્વેશો ભૃતિભોગયોઃ” ઇત્યમરઃ ॥ અત્ર કૈશ્ચિત્ “નભોનભસ્યયોરેવ વાર્ષિકત્વાહત્યમાષાઢાદિચતુષ્ટયસ્ય વાર્ષિકત્વમુક્તમિતિ ચોદયિત્વર્તુત્રયપક્ષાશ્રયણાદવિરોધઃ” ઇતિ પર્યહારિ તત્સર્વમસડ્ગતમ્ । અત્ર ગતશેષાશ્ચત્વારો માસા ઇત્યુક્તં કવિના ન તુ તે વાર્ષિકા ઇતિ । તસ્માદનુક્તોપાલમ્ભ એવ । યચ્ચ નાથેઓક્તં “કથમાષાઢા દિચતુષ્ટયાત્પરં શરહ્વાલઃ” ઇતિ । તત્રાપ્યાકાર્તિકસમાસેઃ શરહ્વાલાનુવૃત્તેઃ પરિણતશરચ્ચન્દ્રિકાસ્વિત્યુક્તમ્ । ન તુ તદૈવ શરત્રાદુર્ભાવ ઉક્તઇત્યવિરોધ એવ ॥

સમ્પ્રતિ તસ્યા મેઘવચ્ચકત્વશઙ્કાનિરાસાયાતિગૂઢમભિધેયમુપદિશતિ-

ભૂયશ્ચાહં ત્વમપિ શયને કણ્ઠલગ્ના પુરા મે

નિદ્રાં ગત્વા કિમાપે રુદતી સસ્વનં વિપ્રબુદ્ધા ।

સાન્તાર્હાસં કથિતમસકૃત્પૃચ્છતશ્ચ ત્વયા મે

દૃષ્ટઃ સ્વપ્ને કિતવરમયન્કામપિ ત્વં મયેતિ ॥ ૪૮ ॥

ભૂય ઇતિ ॥ હે અબલે, ભૂયઃ પુનરપ્યાહ । ત્વદ્ભર્તા મન્મુખેનેતિ શેષઃ । મેઘવચનમેતત્ । કિમિત્યત આહપુરા પૂર્વમ્ । પુરાશબ્દશિરાતીતે ॥ “સ્યાત્રબન્ધે ચિરાતીતે નિકટાગામિ પુરા” ઇત્યમરઃ ॥ શયને મે કણ્ઠલગ્નાપિ ત્વમ્ । ગલે બદ્ધસ્ય કથમપિ ગમનં ન સમ્ભવેદિતિ ભાવઃ । નિદ્રાં ગત્વા કિમપિ । કેન વા નિમિત્તેનેત્યર્થઃ । સસ્વનં સશબ્દમ્ । ઉચ્ચૈરિત્યર્થઃ । રુદતી સતી વિપ્રબુદ્ધા । આસીદિતિ શેષઃ । અસકૃદ્ભુદ્ધઃ પૃચ્છતઃ । રોદન હેતુમિતિ શેષઃ । મે મમ । હે કિતવ, ત્વં કામપિ રમયન્મયા સ્વપ્ને દૃષ્ટ ઇતિ ત્વયા સાન્તાર્હાસમન્દહાસં યથા તથા કથિતં ચેતિ । ત્વદ્ભર્તા ભૂયઃચાહેતિ યોજના ।

એતસ્માન્નાં કુશલિનમભિજ્ઞાનદાનાદ્વિદિત્વા

મા કૌલીનાચ્ચકિતનયને મચ્ચવિશ્વાસિની ભૂઃ ।

સ્નેહાનાહુઃ કિમપિ વિરહે ધ્વંસિનસ્તે ત્વભોગા

દિષ્ટે વસ્તુન્યુપચિતરસાઃ પ્રેમરાશીભવન્તિ ॥ ૪૯ ॥

એતસ્માદિતિ । એતસ્માત્પૂર્વોક્તાત્ । અભિજ્ઞાયતેડનેનેત્યભિજ્ઞાનં લક્ષણં તસ્ય દાનાત્રાપણાન્નાં કુશલિનં ક્ષેમવન્તં વિદિત્વા જ્ઞાત્વા । હે ચકિતનયને, કુલે જનસમૂહે ભવાત્કૌલીનાલ્લોકમવાદાત્ । એતાવતા કાલેન પરાસુનો ચેદાગચ્છતીતિ જનપ્રવાદાદિત્યર્થઃ ॥ “સ્યાત્કૌલીનં લોકવાદે યુદ્ધે પશ્ચલિપક્ષિણામ્” ઇત્યમરઃ ॥ મથિ વિ ષયેડવિશ્વાસિની મરણશઙ્કુર્ની મા ભૂર્ન ભવ ॥ ભવતેર્લુડ । “ન માડયોગે” ઇત્યડાગમપ્રતિષેધઃ ॥ ન ચ દીર્ઘકાલવિપ્રકર્ષાત્પૂર્વસ્નેહનિવૃત્તિરાશુષ્કેત્યાહ - સ્નેહાનિતિ ॥ કિમપિ કિઙ્ચિન્નિમિત્તમ્ ॥ ન વિદ્યત ઇતિ શેષઃ । સ્નેહાન્મીતીવિરહે સત્યન્યોન્યવિપ્રકર્ષે સતિ ધ્વંસિનો વિનશ્ચરાનાહુઃ । તત્તથા ન ભવતીત્યભિપ્રાયઃ । કિન્તુ તે સ્નેહા અભોગાદિર હે ભોગાભાવાદ્દેતોઃ ॥ પ્રસજ્જપ્રતિષેધેડપિ નચ્સમાસ ઇષ્યતે ॥ ઇષ્ટે વસ્તુનિ વિષયેમ્ । ઉપચિતો

रसःस्वादो येषु त उचितरसाः सन्तः । मवृद्धवृषण्ण इत्यर्थः ॥ “रसो गन्धरसे स्वादे तिक्तादौ विषरागयोः”
 इति विश्वः ॥ प्रेमराशीभवन्ति । वियोगासखिष्णुत्वमापद्यन्त इत्यर्थः ॥ स्नेह प्रेमशोरवस्थाभेदाद्भेदः । तदुक्तं
 - “आलोकनाभिलाषौ रागस्ने उततः प्रेमा । रतिशृङ्गारौ योगे वियोगता विप्रलम्भश्च ॥ इति । तदेव
 स्फुटीकृतं रसाकरे - “प्रेमादिदृक्षारथेषु तस्मिन्ता त्वभिलाषकः । रागस्तत्सङ्गबुद्धिः स्यात्स्ने उस्तत्वाण्डिया
 ॥ तद्वियोगासखं प्रेम रतिस्तत्सखवर्तनम् । शृङ्गारस्तत्समः कीडा संयोगः सप्तधा क्रमात् ॥ “इति ॥

इत्थं स्वकुशलं सन्दिश्य तत्कुशलसन्देशानयनमिदानीं

यायते-

आश्वास्यैवं प्रथमविरडोदग्रशोकां सप्तीं ते

शैलादाशु त्रिनयनवृषोत्प्रातकूटानिवृत्तः ।

साभिज्ञानप्रखितकुशलैस्तद्वयोभिर्ममापि

प्रातः कुण्डप्रसवशिथिलं ज्वितं धारयेथाः ॥ ५० ॥

आश्वास्येति ॥ प्रथमविरडोदग्रशोकां तीव्रदुःखां ते सप्तीमेवं पूर्वोक्तरीत्याश्वास्योपज्वल्य त्रिनयनस्य ध्यम्बकस्य
 वृषेण वृषभेणोत्प्राता अवधारिताः कूटाः शिखराणि यस्य तस्मात् ॥ “कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्”
 इत्यमरः ॥ शैलाढैलासादाशु निवृत्तः सन्प्रत्यावृत्तः सन्साभिज्ञानं सलक्षणं यथातथा प्रखितं प्रेषितं कुशलं
 येषु तैस्तस्यास्त्वत्सभ्या वयोभिर्ममापि प्रातः कुण्डप्रसवमिव शिथिलं दुर्बलं ज्वितं धारयेथाः स्थापय ।
 प्रार्थनायां लिङ् ॥

सम्प्रति मेघस्य प्रार्थनाङ्गीकारं प्रश्नपूर्वकं कल्पयति-

कञ्चित्सौम्यं व्यवसितमिदं बन्धुकृत्यं त्वया मे

प्रत्यादेशान्न भलु भवतो धीरतां कल्पयामि ।

निःशब्दोऽपि प्रदिशसि जलं याचितश्चातकेभ्यः

प्रत्युक्तं हि प्रणयिषु सतामीप्सितार्थङ्घ्रियैव ॥ ५१ ॥

कञ्चित् इति ॥ हे सौम्य साधो, इदं मे बन्धुकृत्यं बन्धुकार्यम् ॥ देवदत्तस्य गुरुकुलमितिवत्प्रयोगः ॥ व्यवसितं
 कञ्चित्करिष्यामीति निश्चितं किम् ॥ “कञ्चित्काममेवेदं” इत्यमरः ॥ अभिप्रायज्ञापनं कामप्रवेदनम् ॥
 न यत्तूषणीभवावादनङ्गीकारं शङ्के यतस्ते स अवेचित इत्याह-प्रत्यादेशात्करिष्यामि इति प्रतिवचनात् ॥
 “उक्तिराभाषणं वाक्यमादेशो वचनं वयः” इति शब्दाण्वि ॥ भवतस्तव धीरतां गम्भीरत्वं न कल्पयामि न
 समर्थये भलु । तर्हि कथमङ्गीकारज्ञानं तत्राह-याचितः सन्निःशब्दोऽपि निर्गञ्जितोऽपि । अप्रतिजानानोऽपीत्यर्थः
 । यातकेभ्यो जलं प्रदिशसि ददासि । युक्तं चैतदित्याह हि यस्मात्सतां सत्पुरुषाणां प्रणयिषु याचकेषु विषय
 इप्सितार्थङ्घ्रियैवापेक्षितार्थसम्पादनमेव प्रत्युक्तं प्रतिवचनम् । क्रिया केवलं मुत्तरमित्यर्थः ॥ “गर्जति शरदि न
 वर्षति वर्षति वर्षासु निःस्वनो मेघः । नीचो वदति न कुरुते न वदति सुजनः करोत्येव ॥ “इति भावः ॥
 सम्प्रति स्वापराधसमाधानपूर्वकं स्वकार्यस्यावश्यं करणं प्रार्थयमानो मेघं विसृजति-

એતત્કૃત્વા પ્રિયમનુચિતપ્રાર્થનાવર્તિનો મે
સૌહાર્દાદ્ધા વિધુર ઇતિ વા મચ્ચનુકોશબુદ્ધયા ।
ઇષ્ટાન્દેશાઞ્જલદ વિચર પ્રાવૃષા સમ્ભૂતશ્રી-

ર્મા ભૂદેવં ક્ષણમપિ ચ તે વિદ્યુતા વિપ્રયોગઃ ॥ ૫૨ ॥

એતદિતિ ॥ હે જલદ, સૌહાર્દાત્સુહૃદ્ભાવાત્ ॥ “હૃદ્ભગસિન્ધવન્તે પૂર્વપદસ્ય ચ” ઇત્યુભયપદવૃદ્ધિઃ ॥ વિધુરો વિયુક્ત ઇતિ હેતોર્વા ॥ “વિધુરં તુ પ્રવિશ્વેષે” ઇત્યમરઃ ॥ મયિ વિષયેડનુકોશબુદ્ધયા કરુણાબુદ્ધ્યા વા । અનુચિતા તવાનનુરૂપા યા પ્રાર્થના પ્રિયાં પ્રતિ “સન્દેશં મે હર” ઇત્યેવંરૂપા તત્ર વર્તિનો નિર્ભન્ધાત્પરસ્ય મે મમૈતત્સન્દેશહરણરૂપં પ્રિયં કૃત્વા સમ્માદ્ય પ્રાવૃષા વર્ષાભિઃ ॥ “સ્ત્રિયાં પ્રાવૃટ્ સ્ત્રિયાં ગતિ વર્ષાઃ” ઇત્યમરઃ ॥ સમ્ભૂતશ્રીરુપચિતશોભઃ સન્ । ઇષ્ટાસ્વાભિલષિતાન્દેશાન્વિચર । યથેષ્ટદેશેષુ વિહરેત્યર્થઃ ॥ “દેશકાલાધ્વગન્તવ્યાઃ કર્મસંજ્ઞા હ્યકર્મણામ્” ઇતિ વચનાહર્મત્વમ્ ॥ એવં મદ્દક્ષણમપિ સ્વલ્પકાલમપિ તે તવ વિદ્યુતા । કલત્રેણેતિ શેષઃ । વિપ્ર યોગો વિરહો મા ભૂન્માસ્તુ ॥ માહિત્યાશિષિ લુડ્ ॥ “અન્તે કાવ્યસ્ય નિત્યત્વાહુર્યાદાશિષમુત્તમામ્ । સર્વત્ર વ્યાપ્યતે વિદ્વાનાયકેચ્છાનુરૂપિણીમ્ ॥ “ઇતિ સારસ્વ તાલકુારે દર્શનાહ્વાલ્યાન્તે નાયકેચ્છાનુરૂપોડયમાશીર્વાદઃ પ્રયુક્ત ઇત્યનુસન્ધેયમ્ ॥

ઇતિ શ્રીમહોપાધ્યાયમલ્લિનાથસૂરિ વિરચિતયા સં જીવિનીસમાખ્યયા વ્યાખ્યયા સમેતો મહાકવિશ્રીકાલિદાસવિરચિતે મેઘદૂતે કાવ્યે ઉત્તરમેઘઃ સમાપ્તઃ ।

અન્ત ઇમે ક્ષેપકા દૃશ્યન્તે -

તસ્માદદેર્નિગદિતુમથો શીઘ્રમેત્યાલકાયાં
યક્ષાગારં વિગલિતનિભં દૃષ્ટિચિહ્નૌર્વિદિત્વા ।
યત્સન્દિષ્ટ પ્રણયમધુરં ગુહ્યકેન પ્રયત્ના
તદ્ગેહિન્યાઃ સકલમવદત્કામરૂપી પયોદઃ ॥
તં સન્દેશં જલધરવરો દિવ્યવાયા ચચક્ષે
પ્રાણાંસ્તસ્યા જનહિતરતો રક્ષિતું યક્ષવધ્વાઃ ।
પ્રાપ્યોદન્તં પ્રમુદિતમના સાપિ તસ્થૌ સ્વભર્તુઃ
કેષાં ન સ્યાદભિમતકૃલા પ્રાર્થના હ્યુત્તમેષુ ॥
શ્રુત્વા વાર્તા જલદકથિતાં તાં ધનેશોડપિ સઘઃ
શાપસ્થાન્તે સદયહૃદયઃ સંવિધાયાસ્તકોષઃ ।
સંયોજયૈતૌ નિગલિત શુચૌ દમ્પતી હૃષ્ટચિત્તૌ
ભોગાનિષ્ટાનવિરતસુખં ભોજયામાસ શશ્વત્ ॥

Proofread by Mandar Mali

——
meghadUtaM sa njIvinyA sametam

pdf was typeset on June 20, 2024

——
Please send corrections to sanskrit@cheerful.com

